

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ПІДГОТОВКА ПСИХОЛОГА ДО КОНСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В
УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «магістр»

Катерини КРАЄЦЬКОЇ

2 курсу, денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОНП «Психологія»

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, доцент

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент

доктор психологічних наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

04.11.2023 р., протокол № 6

завідувач кафедри теоретичної психології,

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

КРАЄЦЬКА Катерина Максимівна. Підготовка психолога до конструктивної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій.

Кваліфікаційна робота присвячена опису професійної діяльності людей, в ризиконебезпечних та екстремальних ситуаціях, котрі повсякчас підпадають під вплив різноманітних за своїм характером психотравмуючих чинників, що є зумовленими загрозою для їхнього життя. На основі вищенаведеного аналізу, нами було визначено, що, професійна підготовка – це система соціально–психологічних, педагогічних і психофізіологічних заходів, спрямованих на формування особистісної готовності спеціаліста до професійно-екстремальної діяльності. В процесі професійної підготовки виділяють: загально-теоретичну, спеціально-теоретичну, професійно-екстремальну види підготовки.

Основне завдання професійно-екстремальної підготовки полягає в організованому, цілеспрямованому процесі навчання, виховання, розвитку та формуванні фахівців-спеціалістів з надзвичайних ситуацій, котрий є спрямованим на оволодіння загальними знаннями, навичками та вміннями, котрі є вкрай необхідними для діяльності у різноманітних надзвичайних ситуаціях. У систему професійної підготовки практичних психологів до діяльності в надзвичайних ситуаціях включено наступні підсистеми, а саме: професійно–психологічний відбір персоналу; психологічне та педагогічне забезпечення професійної готовності персоналу до надзвичайних та екстремальних умов діяльності.

Ключові слова: екстремальність, ризиконебезпечність, професія, система професійної підготовки.

ANNOTATION

KRAIETSKA Kateryna Maksymivna. Psychologist training for constructive behavior in emergency situations.

The qualification work is devoted to the description of the professional activity of people in risky and extreme situations, who are constantly under the influence of various psycho-traumatic factors that are caused by a threat to their lives. Based on the above analysis, we determined that professional training is a system of socio-psychological, pedagogical and psychophysiological measures aimed at forming the specialist's personal readiness for professional and extreme activities. In the process of professional training, the following are distinguished: general-theoretical, special-theoretical, professional-extreme types of training.

The main task of professional-extreme training is an organized, purposeful process of training, education, development and formation of emergency

specialists, which is aimed at mastering general knowledge, skills and abilities that are absolutely necessary for activities in various emergency situations. The system of professional training of practical psychologists for activities in emergency situations includes the following subsystems, namely: professional and psychological selection of personnel; psychological and pedagogical provision of professional readiness of personnel for extraordinary and extreme conditions of activity.

Key words: extremity, dangerousness, profession, professional training system.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ	9
1.1. Готовність до діяльності в надзвичайних ситуаціях як психолого-педагогічна проблема.....	9
1.2. Сутність та структура професійної підготовки психологів до діяльності в надзвичайних ситуаціях.....	22
Висновки до першого розділу	31
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ГОТОВНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ДО ДІЯЛЬНОСТІ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ	33
2.1. Емпіричне дослідження особистісних характеристик, котрі формують мотиваційну готовність до дій в надзвичайних ситуаціях...33	33
2.2. Кореляційний аналіз мотиваційної готовності психолога до діяльності в надзвичайних ситуаціях та її внутрішніх характеристик...63	63
Висновки до другого розділу.....	68
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ В КОНЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО КУРСУ «ТРЕНІНГ МОТИВАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ»	69
3.1. Методика організації та проведення формуючого експерименту...69	69
3.2. Аналіз результатів формуючого експерименту.....	75
Висновки до третього розділу.....	81
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Люди, в ризиконебезпечних та екстремальних ситуаціях, повсякчас підпадають під вплив різноманітних за своїм характером психотравмуючих чинників, що є зумовленими загрозою для їхнього життя. Зазвичай, вони відчують сильне хвилювання та емоційне перевантаження, що, в свою чергу, може призвести у них розвиток найрізноманітніших захворювань. З метою зменшення ймовірності розвитку психопатологічних порушень у фахівців-психологів, потрібно проводити спеціалізовану підготовку, одним з аспектів якої є формування мотиваційної готовності особистості до дій в екстремальних умовах. Дотичну тему розглядала Бочелюк В.Й., а саме «Психологічна готовність до управлінської діяльності в умовах проблемної ситуації». Конструктивна поведінка є гармонійним соціальним явищем, базується на принципах кооперації, ввічливості та сприяє реалізації поставлених цілей.

Саме тому підготовка психологів, які працюють у екстремальних ситуаціях, є важливим та актуальним завданням.

Об'єкт: підготовка психолога до конструктивної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій.

Предмет: формування мотиваційної готовності психологів до конструктивної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій в процесі фахової підготовки психологів.

Мета: провести теоретичний аналіз дефініції «мотиваційна готовності психолога до діяльності в умовах надзвичайних ситуацій» та експериментально дослідити особливості її формування в процесі фахової підготовки психологів у закладі вищої освіти.

Завдання:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми готовності особистості психолога до умов надзвичайних ситуацій.

2. Здійснити психологічний аналіз особистісних характеристик, які формують відповідний рівень мотиваційної готовності психолога в умовах надзвичайних ситуацій

3. Розробити спеціалізований курс «Тренінг мотиваційної готовності до професійної діяльності в умовах надзвичайних ситуацій» та апробувати його в процесі фахової підготовки психологів у закладі вищої освіти.

Гіпотеза: ми висунули припущення, що готовність психолога до діяльності в умовах надзвичайних ситуацій залежить від мотивації досягнення успіху, впливає на успішність у професійно-екстремальній діяльності та формується в процесі фахової підготовки у закладі вищої освіти.

Для розв'язання поставлених завдань було використано наступні **методи досліджень:** теоретичний аналіз наукових розвідок із досліджуваної проблематики; анкетування; бесіди; діагностичні методики; математичний аналіз: статистичні методи оброблення даних (t-критерій Кенделла), (Z-критерій Вілкоксона) і якісна інтерпретації отриманих результатів дослідження. В процесі різних етапів дослідження нами застосовувався комплекс формалізованих та неформалізованих методик діагностування, зокрема, методика Келлермана-Плущика «Дослідження захисних психологічних механізмів особистості», тест А. Басса–А. Даркі «Визначення структурних компонентів агресії особистості», методика Т.Еллерса «Мотивація досягнення успіху», методика Г.Ейдмана «Визначення рівня вольової саморегуляції», середній бал успішності.

Теоретичне значення визначено особливості формування готовності психологів до умов надзвичайних ситуацій в процесі професійно-екстремальної підготовки, розкрито основні наукові підходи до вивчення даної проблеми.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що отримані у ньому результати, а мотивації досягнення успіху можуть бути використані у

спеціалізованих навчальних закладах в процесі фахової підготовки психологів до дій в екстремальних умовах.

Структура магістерської роботи: кваліфікаційна робота включає: вступ, три розділи, висновки до кожного розділу та загальні висновки, список використаних джерел, що включає 70 найменувань. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – 90 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

1.1. Готовність до діяльності в надзвичайних ситуаціях як психолого-педагогічна проблема.

Перед тим як розглянути детальніше питання готовності до діяльності розглянути ознаки конструктивної поведінки. Ними можна вважати: виваженість, раціональність, конкретність у обговоренні, орієнтація на проблему, спрямованість на опонента, етичність і усвідомленість. Конструктивна поведінка вимагає від її учасників такої комунікації, в якій, за умови врахування ними цілої низки параметрів контексту взаємодії, відбувається наближення до запланованих результатів. [70].

Зміни, котрі мають місце в економічній, політичній, соціальній та інших сферах сучасного суспільства, чинять суттєвий вплив на забезпечення безпеки населення від небезпечних та надзвичайних ситуацій. Водночас, вкрай необхідною є підготовка висококваліфікованих практичних психологів, котрі придатні виконувати функції щодо захисту населення від небезпечних та надзвичайних ситуацій. І важливу роль при цьому відіграє поняття готовності особистості до діяльності в надзвичайних умовах.

Відповідно, питання готовності майбутніх психологів до діяльності в надзвичайних ситуаціях має бути домінуючим та важливим. Потреба у дослідженні зазначеного аспекту, на думку автора, слушно розпочинати із дослідження власне термінології, змістовного наповнення і сутності саме категорії «готовність».

Питання трактування сутності «готовності» у своїх наукових розвідках висвітлили: О. Бандурка, В. Барко, О. Євдокімова, О. Землянська, З. Кісіль, Н. Матюхіна, М. Сапа, В. Осьодло, І. Охріменко та інші.

Аналіз наукових розвідок дає нам можливість висувати, про те, що в контексті наукових досліджень сутності поняття «готовності» не має єдиного

підходу до його трактування. Характерною властивістю є те, різність тлумачення терміну є залежним від галузі науки, в якій він застосовується.

Під «готовністю» вважають: 1) вияв усіх якостей особи, котрі забезпечують потенцію продуктивно виконувати професійні обов'язки; стан, за якого людський організм краще адаптується до певного поєднання стимулу та реакції; комплексне особистісне утворення, котре поєднує конгломерат внутрішніх суб'єктивних факторів певної діяльності; цілісність афективного, емоційного становища, когнітивних новоутворень, переконання та існуючих поведінкових актів, котрі позиціонуються у формі навиків та стійких реакцій; психічний стан особи, котрий характеризує потенційну активізацію психічних завдань в процесі здійснення певної діяльності; синтез характеристик особистості, котрі обумовлюють її здатність до певної діяльності; сформованість психологічних характеристик, без котрих неможливо успішно оволодіти діяльністю; високий ступінь розвитку мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових процесів особистості або колективу, котрий сприяє успіху майбутньої діяльності.

У трактуванні одних авторів, готовність позиціонується як установка, яка є спрямована на реалізацію певних дій, допускає: наявність спеціалізованих знань, уміння, навиків, а також придатність до превенції перешкодам, котрі мають місце в контексті виконання дії [8]. Інші учені під готовністю розуміють утворення психологічних якостей, без котрих неможливо успішно оволодіти діяльністю [10]. Низка авторів схиляється до думки про те, що готовність є активно-дієвим станом особистості, цільова установка на зазначену поведінку, мобілізація зусиль щодо виконання поставленого завдання. Для готовності до виконання певних дій необхідні спеціалізовані знання, вміння, навички, рішуче налаштування на реалізацію цих дій. [11].

Вище позиціоновані підходи свідчать про два основні вектори до тлумачення змісту «готовності» власне як психологічного явища: 1) *функціональний* – який передбачає дослідження готовності як певний

тимчасовий психічний стан, котрий сприяє високому рівню досягнень;

2) *особистісний* – коли під готовністю розуміється певне інтегральне утворення особи, котре містить мотиваційний, когнітивний, емоційний, вольовий компоненти. Наявні в особистості знання, вміння, навички, особистісні властивості, які є адекватними вимогам їхньої діяльності. Такий підхід до розуміння готовності, формує стійкі якості особистості.

Дослідження поняття «готовність» ученими-психологами має свою специфіку, позаяк домінуючим у визначенні є власне особистість із притаманним їй внутрішнім станом, психічними і характерологічними властивостями.

Готовність, на думку В. Осьодло, це є налаштування потенції особистості для реалізації успішної дії у зазначений момент, внутрішнє налаштування на необхідну поведінку під час реалізації завдань, установку на вчинення активних дій [24].

І. Ващенко зазначає, що готовність це не є перенесенням властивостей у нову наявну ситуацію, їхня актуалізація чинить вплив власне ті конкретні передумови, в котрих реалізовується діяльність [41].

Л. Матохнюк [22] під готовністю вважає: «...особливий психічний стан, зумовлений комплексом об'єктивних та суб'єктивних чинників, який характеризується оптимальною мобілізацією всіх ресурсів організму й утворюється внаслідок розвитку сукупності особистісних якостей та завдяки цілеспрямованій підготовці особистості». Л. Махотнюк під «сукупністю особистісних якостей» розуміє перш-за-все професійно важливі якості, зокрема, інтелектуально-вольові здібності; притаманність індивідуального оптимального ступеня емоційного збудження; притаманність професіонального спрямування, наявність необхідних установок, мотивів та потреб; осмислення власних цілей; притаманність професійних знань, навиків та вмінь.

О. Биков вказує, що готовність до «... діяльності передбачає оптимальну структуру і успішне протікання психологічних процесів і є елементом цілісної діяльності». [7]

Готовність повсякчас була є актуальним об'єктом наукового дослідження педагогічної спільноти. Актуальність терміну «готовність» викликає значну дискусію серед учених у галузі педагогіки.

Під час дослідження готовності особистості до педагогічної роботи, Н. Мачинська [23] позиціонує сутність готовності власне як системний вияв якостей особи, на її думку, розвиток «готовності» це організація системи із акумулювання суспільної інформації, взаємовідносин, поведінки тощо, котрі, активізуючись, придатні забезпечити особистість потенцією продуктивно виконувати власні функції.

В. Артем'єв, досліджуючи готовність майбутніх учителів до педагогічної діяльності, зазначає, що «... готовність – це складна інтеграційна освіта, активно-дієвий суб'єктивний стан особи, що характеризує мобілізацію сил для виконання поставленого професійного педагогічного завдання» [1].

Враховуючи вище зазначене, виснуємо, що єдиного трактування терміну «готовність» не має, що подеколи спричиняє певні проблеми, позаяк є відсутніми чітко окреслені критерії готовності особи власне до здійснення професійної діяльності.

Отже, сутнісне визначення поняття «готовність» нами позиціонується як відповідність особи певному ступеню компетентності, себто придатність на професійному ступені використовувати отримані знання, уміння та навички у практичній діяльності та потенція їх вельми швидко та якісно застосовувати.

І. Бех позиціонує, готовність як «вияв здібностей» [2]. Л. Матохнюк пропонує під готовністю до професійної діяльності набагато ширшим поняттям, аніж здібності [45].

І. Платонов, згідно до позиціонованої ним концепції особистості, в структурі готовності до професійної діяльності виокремлює як моральну, так і психологічну та професіональну готовність.[51].

О.Тімченко вважає, що установка є більшим широким феноменом, аніж готовність. Під готовністю автор розуміє як одну із суттєвих ознак установки [66].

Цілковито погоджуємося з позицією Є. Потапчука, який зазначав, що: «Психологічна готовність є психічним станом, що характеризується мобілізацією ресурсів суб'єкта діяльності оперативний чи довгострокове виконання конкретної діяльності» [52].

Так, вирізняють тривалий та тимчасовий стан готовності [24], синонімічним рядом котрих є «передстартовий стан» або стан «оперативного спокою», або моральний стан «уважності» [52].

В структуру тривалої готовності відносять:

- 1) позитивне відношення до різноманітних видів професійної діяльності;
- 2) характерні риси особистості, потенції, тип темпераменту, особистісна мотивація, яка є адекватною вимогам професійної діяльності;
- 3) необхідний досвід та знання;
- 4) усталені професійно-значущі характеристики сприйняття, когніції, емоційно-вольові процеси [24].

Тимчасовий стан готовності характеризує особливості підвищення вимог до майбутньої ситуації. Її головними ознаками є відносна ступінь стійкості, відповідність структури готовності до оптимальних умов досягнення поставленої мети.

В літературі визначають особистісні якості, які формують стан психологічної готовності до найскладніших видів діяльності:

- 1) *мотиваційні* — наявна потреба в успішному виконанні завдання, інтерес до здійснюваної діяльності, прагнення до досягнення успіху та презентувати себе якнайкращої сторони;

2) *когнітивні* — усвідомлення власних обов'язків, професійних завдань, оцінювання їх значимості з метою досягнення заключних результатів роботи, особистого статусу, уяви щодо ймовірних змін обставин та інш.;

3) *емоційні* — відчуття професійної й соціальної відповідальності, впевненість у досягненні успіху, натхнення;

4) *вольові* — вміння управляти собою та мобілізувати зусилля, зосередженість на поставленому завданню, уміння відволікатися від перешкоджаючих впливів, превенції сумнівів та страху [24].

Психологи зазначають, що готовність може формуватися впродовж професійної підготовки під час навчання у закладах вищої освіти. Визначають наступні етапи формування психологічної готовності:

- усвідомлення особистих потреб, вимог соціуму, колективу або поставлених на інших людей завдань;

- усвідомлення мети виконання поставлених завдань, вирішення котрих сприятиме задоволенню наявних потреб або реалізації поставлених завдань;

- усвідомлення та оцінювання умов, у яких відбуватимуться події у майбутньому, актуалізація наявного досвіду;

- визначення позитивних та негативних аспектів майбутніх умов діяльності, методів реалізації завдань або виконання поставлених вимог;

- прогноз вияву власних інтелектуальних, емоційно-мотиваційних та вольових процесів, оцінювання співвідношення власних фізичних потенцій, рівню домагань та потреби у досягненні певного результату;

- мобілізація та реалізація відповідності умовам та завданням, сугестія щодо успішного досягнення поставленої мети [8].

Однією з форм психологічної готовності є готовність власне до дій в надзвичайних ситуаціях.

Аналіз наукових розвідок у даній царині позиціонував, що психологічна готовність у рамках екстремальної психології є у тісному взаємозв'язку з такими поняттями як: «психологічна підготовка», «психологічна підготовленість», «надійність психіки», «психічний стан»,

«соціально-психологічний відбір», «прогнозування станів», «екстремальна ситуація».

Так, здійснюючи аналіз проблемних питань психологічного відбору та прогнозування стресових станів особистості в надзвичайних ситуаціях, Л. Бітехтіна [8] зазначає, що із визначенням здатності особистості до тієї або іншої професії необхідним є врахування його потенційних можливостей до вироблення та збереження готовності до рішучих та активних дій у надзвичайних ситуаціях.

Оцінювання готовності до професійних дій у надзвичайних ситуаціях включає у собі, на думку М. Козяра, дослідження власне адаптаційного потенціалу особи [40]. Адаптація, на його думку, характеризує здатність особи опиратися зривам психіки, що залежить від низки як конституціональних, уроджених і наших набутих факторів, визначальних структур особистості.

Сутність поняття «адаптаційний потенціал», на думку Н. Матюхіної, є синонімом поняття «адаптивність» та використовується для характеристики властивості, котра є притаманною особистості до процесу психічної адаптації [21].

О. Маклаков зазначає, що «...оцінка індивідуально-психологічних ознак, є компонентами адаптаційного потенціалу, рівень розвитку яких визначає потенціал ймовірності успішної адаптації широкому діапазону чинників довкілля» [43].

Є. Потапчук вважає, що адаптаційний потенціал поєднує у складні системи як соціальні, психологічні, психічні, а також біологічні якості та сприяє актуалізації особою створення й реалізацію нових програм її поведінки у видозмінених умовах життя і діяльності. «....Особистісний адаптаційний потенціал включає біопластичний, біографічний, психічний і особистісно-регуляторний компоненти» [52].

Аналіз наукових розвідок психологічного спрямування дає нам можливість виснувати, що поняттю «стійкість» притаманна низка тлумачень.

Так, «під психологічної стійкістю» розуміють цілісну характеристику особи, котра сприяє її опірності фрустраційному та стресогеному впливу надзвичайних ситуацій [52].

Люди із високою психологічною стійкістю у нестандартних ситуаціях зазвичай не потребують спеціальної психологічної підготовки. Виявлено, що такі особи лишень тільки власною присутністю чинять позитивний вплив на інших людей в процесі надзвичайних ситуацій. Досить часто вони стають спонтанними неформальними лідерами та беруть на себе відповідальність щодо прийняття рішень. Більшість людей мимоволі дослухаються до їх порад та вказівок. Й, навпаки, людям яким є притаманний низький рівень психологічної стійкості найчастіше підпадають під емоційний та фізичний зрив. Така категорія людей потребує індивідуальної або групової психологічної підготовки та корекції.

Значна низка наукових досліджень свідчить про те, що стійкість є взаємопов'язаною з самоконтролем, адаптаційною мобілізаційністю, психологічним рівнем гнучкості, сміливості, інтелекту, оптимізму, і негативно – із нейротизмом, напруженням, депресією, відчуттям вини, тривожністю, педантизмом, недовірою, агресивністю [8].

Одним з важливих чинників, які формують психологічну готовність є самоконтроль, як вміння особистості контролювати власний психічний стан і поведінку та керувати ними. Самоконтроль позитивно пов'язаний з емоційною стійкістю, товариськістю, міцністю нервової системи, рішучістю, наявним оптимізмом, уміння ризикувати, мобілізаційністю, наявністю гумору, умінням домінувати та, водночас, працювати у команді.

Негативними наслідками самоконтролю пов'язані з відчуттям вини, високим рівнем напруженості, нейротизмом, тривожністю, депресивними станами, переминою у настрої, збуджуваністю, мрійністю, підозрливістю [15].

Так, О. Кудерміна, вважає, що людям, яким є притаманний високий рівень психологічної готовності до діяльності надзвичайних ситуаціях, їм є

притаманний високе значення показників ступеня стійкості, самоконтролю, рівня інтелекту, відважності, психологічної гнучкості, життєрадісності, стабільна нервова система, врівноважені нервові процеси. Водночас, особам із низьким рівнем психологічної готовності до надзвичайних ситуацій є характерним високе значення наступних показників, а саме: агресивність, домінантність, депресія, страх, чутливість, підозрілість, відчуття вини, напруженість, нейротизм, злопам'ятність, педантичність, тривожність, мінливість у настрої, збуджуваність, песимізм та екзальтованість [12].

Роботі психолога рятувального підрозділу завжди є притаманним стресогенний характер. Так, стресові ситуації позиціонуються як чинники, котрі спричиняють надмірний ступінь навантаження на особистісну систему психологічної саморегуляції та спричиняють розвиток емоційного напруження. Детермінантами нервового та психічного напруження у практичних психологів, котрі беруть безпосередню участь у здійсненні рятувальних робіт, є небезпека, котра спричиняє загрозу здоров'ю та життю, високий рівень відповідальності за здійснення професійного завдання, відсутність достовірної інформації та дефіцит часу, специфічні умови професійної діяльності, психологічна неготовність, надійність технічних засобів захисту, надмірний рівень емоційності, тривожності тощо [27].

Слід звернутися до результатів психофізіологічних досліджень особливостей службової діяльності співробітників рятувальних підрозділів, які засвідчили, що діяльність під час ліквідації надзвичайних ситуацій, зокрема, під час гасіння пожеж призводить до яскраво вираженого пониження функції енергозабезпечуючих ланок організму, значне зниження психічних процесів, прогресуюче зниження рівня працездатності. Науковцями встановлено, що діяльність щодо ліквідації пожеж та різноманітних аварій за складністю роботи відноситься до п'ятої – шостої категорії. Перш-за-все це є зумовлено значними фізичними навантаженнями, високим ступенем як нервового так і психічного напруження, повсякчасною готовністю впродовж несення служби у добових нарядах до реалізації

службових обов'язків в ризиконебезпечних та екстремальних умовах, відсутності повноцінного сну. Убезпечення внутрішньої готовності спричиняє зростання рівня емоційного напруження, котре сприяє мобілізації психофізіологічних функцій організму. Так, перебування у стані повсякчасної готовності до дій в ризиконебезпечних та екстремальних умовах та реалізація впродовж чергування робіт відповідно до розпорядку дня спричиняє накопиченню втоми [43]. Так, на думку Р. Сірко, стан втомленості позиціонується як тимчасове пониження ступеня працездатності під впливом довготривалих як фізичних так і психологічних навантажень. Р. Сірко виокремлює наступні компоненти втоми, а саме: «...почуття невпевненості у правильності дій; розлади уваги, сенсорних процесів; порушення рухових функцій, функцій пам'яті, мислення; трансформація мотивів діяльності; послаблення волі; сонливість» [27].

Учені виокремлюють 6 категорій складності діяльності, котрі позиціонуються різними рівнями розвитку в організмі особистості зворотніх та незворотніх станів. Зокрема, розпочинаючи з четвертої категорії, у працівників прогресують передпатологічні критичні стани, сильно понижується ступінь працездатності проявляється компенсаторне перенапруга пристосувального механізму захисту організму. У п'ятій категорії складності діяльності на завершення робочого періоду мають місце реакції, котрі є свідченням про патологічне становище організму, котрі можуть бути еліміновані лишень після повноцінного перепочинку. Водночас, не виключається перспектива появи значної кількості власне професійних захворювань. Так, до шостої категорії віднесено діяльність у найбільш ризиконебезпечних та критичних умовах роботи. За цих умов патологічні стани динамічно розвиваються та можуть спричинити серйозні порушення стану здоров'я, високого рівня травматизму та нервових зривів[52].

У низці випадків, довготривалі ризиконебезпечні та екстремальні ситуації чинять негативний вплив на співробітників служб рятувальних

підрозділів, спричиняють порушення у поведінці, зростає рівень конфліктності, мають місце соціальні девіації [44].

Довготривалий стрес спричиняє не лишень психічні відхилення, але призводить і до соматичних розладів, що є зумовлено різноманітними реакціями особи на однакове навантаження. Так, в одних людей реакція є активна, та під час стресу їхня ефективність та продуктивність роботи зростає до певної межі, а у інших людей реакція є пасивною, а ефективність продуктивність їхньої діяльності зразу зменшується [27].

Робота психолога в осередку надзвичайних ситуаціях кардинально відрізняється від звичайної роботи цивільного психолога, що надає необхідну психологічну допомогу населенню в мирний час. На відміну від цивільних психологів, психологам ДСНС України доводиться працювати, так би мовити під «відкритим небом», в польових умовах, тобто безпосередньо в осередку надзвичайної ситуації, поруч із спеціалістами, котрі здійснюють аварійно-рятувальні, невідкладні роботи, пов'язані з ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій. За таких умов не повсякчас є можливість вигідно розмістити постраждалого, захвати його від незваних «очей» сторонніх осіб, співробітників ЗМІ [45].

В контексті здійснення аналізу специфіки професійної діяльності спеціаліста слушно звернути увагу на той факт, що власне екстремальний психолог, перебуваючи в епіцентрі надзвичайної ситуації, безпосередньо працює з всіма виявами негативних станів особи, позаяк він допомагає особі адаптуватись до умов дії стресових чинників, спричинених надзвичайною подією. Практичний психолог ДСНС працює із наявним емоційним станом постраждалої особи, його муками, болем й хвилюваннями, котрі є притаманними для певної конкретної ситуації чи події. Водночас, цивільний психолог працює власне з тим негативом, котрий залишається в особи опісля впливу певного проміжку часу, отриманими травмами, котрі уже трансформувалися й утвердилися у свідомості особи й дають їй можливості жити повноцінно [80].

Ще до однієї з важливих відмінностей поміж професійною діяльністю цивільних психологів та практичних психологів ДСНС, є те, що практичні психологи не чекають, поки постраждала особа сама звернеться до них по допомогу. Практичний психолог ініціює надання належної психологічної підтримки, він самостійно вибирає людину, котрій найбільше потрібна власне його увага.

Практичному психологу ДСНС доводиться самостійно виявляти наявну «проблему», котру слід негайно вирішувати, усувати, чи зменшити її вияв або вплив. Виходячи з теоретичних положень та результатів практичної діяльності психологів ДСНС, можемо зазначити той факт, що при своєчасному наданні психологічної допомоги людині, яка опинилася в надзвичайній ситуації або отримала психічну травму внаслідок надзвичайної події, рівень її психологічної травматизації буде нижчим, ніж в особистості, яка самотужки переживала дану подію. Зазвичай, перебуваючи в незвичних, нових та нестандартних умовах надзвичайної ситуації, особистість бурхливо реагує на негативні події, котрі відбуваються поруч, вона проявляє свої негативні емоції (страх, паніку, плач тощо). Отже, одним із основних завдань практичного психолога ДСНС, котрий надає допомогу постраждалій особі, є урівноважити емоційний стан, надати психологічну підтримку й супровід [43]. Виконуючи свої професійні обов'язки в осередку надзвичайної ситуації, практичні психологи ДСНС вирішують такі професійні завдання, а саме: здійснюють на оптимальному рівні підтримку психологічного й психофізіологічного стан осіб, котрі перебувають в осередку лиха; превентують процес виникнення пролангованих несприятливих поведінкових реакцій, котрі чиняться за рахунок зменшення вияву загострених негативних станів, котрі виникли через події, які були травматичними; запобігання й припинення вияву вираженої емоційної реакції, зокрема масової; проведення консультування постраждалих від надзвичайної події, а також їхніх близьких та родичів, свідків й спеціалістів, котрі безпосередньо ліквідовують наслідки надзвичайної події [47].

Так, поведінка осіб, котрі перебувають у небезпеці, подеколи створює значну низку перешкод професійним діям рятувальників. Так, зміни зовнішніх психічних чинників спричиняє зміни у внутрішній мобілізації, рівню енергійності, стійкості чи значного погіршення психічних функцій, спричиняє стан апатії, страху, хаотичності їх дій, загальмованості, цілковитої відмови від здійснення тих чи інших дій. Це також стосується і як самих рятувальників, так і потерпілих людей. Досить часто можна спостерігати, що поведінка людей, котрі перебувають на місці пожежі, є різною, а саме: не підкоряються розпорядженням рятувальників, створюють нервову атмосферу, надривно кричать чи плачуть, подеколи стрибають із вікон та інш. Пожежі дуже часто супроводжуються наступними феноменами, а саме: великий натовп й паніка. Загально відомим є факт, що натовпу є притаманним феномен психічного зараження, сугестії. Значна низка людей втрачає низку власної індивідуальності, повсякчас піддаються панівному, стихійному впливові інших людей [27].

Отже, екстремальні умови діяльності психологів рятувальних підрозділів потребують їх якісної психологічної підготовки. Готовність психологів до діяльності в екстремальних ситуаціях – є складним та багатоплановим процесом, котрий позиціонується як потенційна властивість особистості, яка забезпечується системною необхідних складових елементів, а саме: знаннями, вміннями, навичками, мотивацією, індивідуально–типологічними особливостями й властивостями (компетентність) та спроможністю їх реалізовувати під час професійної діяльності. У значній кількості випадків готовність до професійної діяльності прямопропорційно залежить саме від внутрішніх установок особи й її мотиваційної скерованості на справу.

1.2. Сутність та структура професійної підготовки психологів до діяльності в надзвичайних ситуаціях

Аналіз наукового доробку учених надає можливість схарактеризувати роль екстремальної психології власне як окремої галузі психологічної науки, котра вивчає певні закономірності та механізми психічної діяльності осіб у сфері небезпечних та надзвичайних ситуацій й продукує науково-обґрунтовані заходи щодо психологічного забезпечення професійної діяльності в екстремальних умовах задля покращення ефективності працездатності фахівців.

Предметом екстремальної психології слід вважати дослідження загальних психологічних закономірностей діяльності психіки й життєдіяльності особистості у рамках граничних потенцій організму; психологічне убезпечення діяльності спеціалістів в царині небезпечних та надзвичайних ситуацій. Об'єктом екстремальної психології слід вважати психічну реальність – психологічні властивості особистості й соціальних груп як суб'єктів небезпечної чи екстремальної ситуації. Отже, об'єктом екстремальної психології є співробітники екстремальної професійної діяльності, котрі здійснюють профілактику та ліквідацію наслідків екстремальних та надзвичайних ситуацій.

Слушно зазначити, що мають місце певні розбіжності поміж предметом й об'єктом екстремальної психології. Дана неузгодженість пов'язана із діяльністю та реорганізацією наступних міністерств, а саме: МВС України, МО України, МНС України. Власне й тому виокремлюються наступні галузі психологічної науки: юридична психологія, екстремальна та військова психологія, котрі досліджують поведінку особистості в контексті екстремальних умов, однак психологічний супровід є спрямованим на різні види службової та професійної діяльності: військовослужбовців, правоохоронців, пожежників-рятувальників. У перелічених галузях психології аналізуються типи поведінки особи в контексті надзвичайної ситуації різного штибу, а саме: екстремальна психологія аналізує поведінку

особи у ситуаціях катастроф техногенного та природнього характеру; юридична психологія аналізує характерні особливості поведінки особи у надзвичайних ситуаціях суспільного чи політичного характеру; у військовій психології здійснюється аналіз психотравмуючих чинників та їхній вплив на психіку особи зі умов військових дій.

У рамках нашого дослідження дуже важливим є з'ясування сутності проблемних питань екстремальної психології власне як позиціонування різних типів професійної діяльності в контексті надзвичайних ситуацій. Так, на думку О. Тімченко має місце потреба в окремому виокремленню екстремальної юридичної психології, саме як наукової та практичної царини, котра б вивчала певні психологічні закономірності професійної діяльності органів правоохорони під час виникнення надзвичайних ситуацій, які є пов'язаними з підвищеним рівнем професійного ризику. Так, на думку вченого, до основного завдання екстремальної юридичної психології слід віднести належний рівень психологічного забезпечення професійної й функціональної надійності співробітників в контексті реалізації завдань в умовах, котрі потребують понад межової мобілізації як фізичних та морально-психологічних властивостей особистості.

Учені, представники військової психології, у своїх наукових розвідках розглядають психічні стани, котрі виникають у спеціалістів під час воєнного стану; розробляють способи та методи регуляції та саморегуляції психічних станів у військовослужбовців в контексті екстремальних умов; здійснюють аналіз стрес-факторів, чинять вплив на ефективність та продуктивність професійної діяльності; імплементують сучасні психологічні технології в контексті професійно-службової підготовки військовослужбовців.

Практичні психологи ДСНС України повсякчас досліджують проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності, пов'язаною із ліквідацією наслідків екстремальних та надзвичайних ситуацій; психологічних засад прогнозування, покращення та поновлення працездатності співробітників пожежних та рятувальних підрозділів;

сучасних підходів до екстремально-професійної підготовки фахівців; психологічного забезпечення певних видів діяльності; основні проблемні питання щодо психологічного рівня придатності; основні проблемні питання щодо професійної надійності діяльності спеціалістів.

Нині підвищену увагу необхідно приділяти екстремальним ситуаціям, позаяк їх кількість й рівень складності збільшується. Катастрофи техногенного та природнього характеру повсякчас створюють небезпеку для нормального функціонування економіки та життя і діяльності людини, подеколи, спричиняють гострі психічні захворювання та розлади нервової системи. Власне тому одним із основних пріоритетних напрямків державної політики у галузі цивільного захисту полягає у вирішенні проблемних питань щодо доступності надання психологічної допомоги для усіх верств населення, котрі потерпіли результаті техногенних катастроф чи аварій, а також і сама професійна діяльність співробітників ДСНС повсякчас супроводжується дією стрес-факторів, котрі вимагають високих професійних вимог до випускників закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання та їхньої психологічної підготовленості. Враховуючи вищевикладене, важливу соціальну значущість набуває питання в частині отримання сучасних психологічних знань здобувачами вищої освіти.

Дану проблему повинна була б вирішити власне психологічна підготовка фахівців, але як свідчить практичний досвід та аналіз наукових розвідок, процес навчання й виховання майбутніх офіцерів-рятувальників не на належному рівні використовують комплекс сучасних підходів щодо психологічних знань стосовно розвитку та формування особистості. Водночас певні складові системи навчання, а саме його деіндивідуалізація, надмірний ступінь колективізації, зведений до мінімуму рівень неформальної комунікації практично вичерпали власні потенції. Слід зазначити, що наукова психологія, нажалі, є неспроможною до стрімкого зростання запитів-потреб практики, відчувається значний брак фахівців, котрі б мали змогу навчати сучасним практичним технікам та технологіям керування

власною поведінкою, здійснювати корекцію рівня їхнього психічного здоров'я та емоційної сфери. Нині є значна потреба, власне у значній кількості практичних психологів та соціальних працівників соціальних служб.

Аналіз наукових розвідок надає нам можливість виснувати про те, що проблемним питанням діяльності практичного психолога, котрий є задіяним в небезпечних та екстремальних умовах професійної діяльності, на жаль, приділяється недостатній рівень уваги [61]. Так, нині є чітко визначені нормативні та організаційні аспекти підготовки персоналу, розроблено кваліфікаційні характеристики, типові плани підготовки спеціалістів, затверджено державні програми навчальних дисциплін. Проте, проблемні аспекти підготовки практичних психологів у науковій літературі позиціонованого не достатньо. Існують лишень окремі наукові розвідки, в котрих розглядається дана проблематика [61]. Нині, на жаль, є відсутній комплексний підхід щодо професійної підготовки практичного психолога, відсутні концептуально-дидактичні та змістовно-операційні напрацювання в частині формування змістовного наповнення предметів та курсів професійної підготовки спеціалістів; у методологічному плані на низькому рівні позиціоновані сучасні психологічні практики; недостатній рівень якості практично-прикладних знань, котрі ЗВО отримує у закладі вищої освіти; під час формування навчальних планів не у повному обсязі враховуються наявні сучасні інтерактивні методики та технології; до даного часу відсутня психограма професії «психологія діяльності в надзвичайних ситуаціях»; не досліджено професійні завдання практичних психологів в контексті професійно-екстремальній діяльності.

Так, професором Р. Сірко розроблено «Концепцію підготовки психологів» Сірко Р.І., яка базується на Законах України: «Про освіту», «Про вищу освіту», «Загальній декларації прав людини», «Положенні про психологічну службу», «Етичному кодексі психолога». Дана Концепція ґрунтується на наступних формах та методик навчання, а саме: проведення

лекційних, семінарських і лабораторних занять; самостійній й індивідуальній роботі ЗВО; написанню курсових та кваліфікаційних робіт; психологічних тренінгах, ділових і рольових ігор; психолог-діагностичних практик із екстремальної професійної діяльності, основних засад як вікової так і клінічної психології, психологічної корекції, складанні екзаменів і заліків. [61].

Системний підхід щодо підготовки фахівців-психологів для ДСНС найбільш слушно здійснювати на кафедрах психології закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, позаяк у цих вишах для цього є найбільш слушні умови. *По-перше*, власне у ЗВО зі специфічними умовами навчання є ефективна співпраця поміж кафедрами, котрі забезпечують не лишень психологічну підготовку, але й уміння та знання щодо особливостей діяльності в надзвичайних та екстремальних умовах. *По-друге*, ЗВО зі специфічними умовами навчання мають потенції забезпечити здобувачів вищої освіти спеціалізованими базами контексті проходження спеціалізованої практики, яка є наближеною до надзвичайних та екстремальних умов професійної діяльності. *По-третє*, ЗВО зі специфічними умовами навчання надають ґрунтовний рівень знань з філософських, культурологічних та медико-біологічних керунків, позаяк власне міждисциплінарний характер дослідження визначає пріоритет розвитку сучасної наукової думки про людину.

Ґрунтовний аналіз наукових досліджень дає можливість до структури діяльності практичного психолога включити наступні види робіт, а саме: позиціонування психологічних знань; здійснення досліджень психологічних феноменів й напрацювання пропозицій щодо їх корекції; здійснення психологічних тренінгів; надання дієвої консультативної допомоги громадянам з основних питань психології; оцінювання психічного здоров'я особи та розроблення методик щодо його корекції; медична, психологічна, психіатрична й юридична експертиза [61].

Р. Сірко під час підготовки практичного психолога виокремлює наступні види підготовки: загально-теоретичну спеціально-теоретичну (базову); професійно-екстремальну. Так, завдання загально-теоретичної підготовки ЗВО слід розуміти систему знань, які є сконцентрованими під час вивчення природничих дисциплін. Даний вид підготовки сприяє формуванню базових знань щодо властивостей суспільного життя, властивостей соціальних та економічних законів, основних теорій управління суспільними процесами, проблемам біологічних, соціальних та індивідуальних засад розвитку та біології здоров'я особистості, основним засадам забезпечення безпечних умов життєдіяльності особистості.

Завданням спеціально-теоретичної підготовки є отримання системи знань, котрі є сконцентрованими в психологічній науці, напрацьовані як інтелектуальні так і комунікативно-корекційні знання та вміння, котрі сприятимуть професійному становленню майбутніх практичних психологів [61].

М. Козяр ввів у науковий обіг поняття професійно-екстремальної підготовки. Основним завданням професійно-екстремальної підготовки полягає у «...організовано-цілеспрямований процес навчання, виховання, розвитку та формування фахівців з НС, спрямований на оволодіння сукупністю загальних знань, навичок і вмінь, які необхідні для екстремальної діяльності у різних надзвичайних ситуаціях» [33].

Професійно-психологічна підготовка забезпечується наступним блоком навчальних дисциплін, котрі є:

- спрямованими на засвоєння знань щодо властивостей професійної діяльності аварійних та рятувальних служб у екстремальних та надзвичайній ситуаціях;
- розрахованими на вивчення як теоретичних так і прикладних засад професійної діяльності різних видів професій, котрі є пов'язаними з ризиком;

- пов'язаними з різними засадами психологічного забезпечення професійної діяльності, котрі є пов'язаними з ризиком.

Одним із базових теоретико-практичних курсів в освітньому процесі підготовки практичних психологів є навчальний курс «Психологія кризових ситуацій» [61]. В контексті даного курсу аналізуються особливості поведінки людини у найрізноманітніших екстремальних ситуаціях: втрата та смерть близьких людей; насильство в усіх його проявах та його негативні наслідки; наслідки терористичних актів; катастрофи техногенного та природнього характеру та їхній вплив на психіку особистості. Вагому увагу під час вивчення курсу приділяється сутності психології кризи, віковим й професійним засадам; аналізу різновидів постравматичного стресового розладу; суїцидальній та адиктивній поведінці тощо.

Під час проведення практичних занять з курсу «Психологія кризових ситуацій» ЗВО здобувають навички щодо застосування психокорекційних й тренінгових технологій, котрі є спрямованими на удосконалення емоційного стану особистості, котра перебуває у кризовій ситуації. ЗВО ознайомлюються із специфікою застосування валідних методик, символдрами та тренінгів, котрі є спрямованими власне на корекцію наявних психологічних реакцій й поведінки людей, котрі стали жертвою терористичного акту, актів насильства у сім'ї чи сексуального насильства. Використання скринінг-методик та ігрової терапії сприяє майбутнім психологам набути практичні навички щодо визначення схильності особи до адикцій (алкогольної чи наркотичної) та превенції адиктивної поведінки.

Під час вивчення курсу курсанти та студенти здобувають навички щодо використання тестових методик, котрі діагностують аутодеструктивну поведінку при спробі вчинення суїциду та наявних суїцидальних тенденціях особи та чинників, котрі їх детермінують. Акцентується увага власне на діагностуванні інтелектуальної сфери, толерантного ставлення до наявних емоційних навантажень й особистому психологічному захисту. В практичному аспекті майбутні психологи засвоюють методіку реорієнтаційного тренінгу,

котра безпосередньо є спрямованою на утворення нової поведінкової стратегії, що формує задоволеність власним життям. Під час роботи з адаптованим тренінгом «Зцілення від горя» майбутні психологи засвоюють методи консультування особи, котра пережила втрату близьких родичів чи друзів, важку хворобу, що сприятиме знайти вектор подолання людиною кризи та скорегувати її поведінку. Розроблений Р. Сірко тренінг «Профілактика суїцидальної поведінки» надає можливість ЗВО ознайомитися з властивостями індивіда, котрий перебуває в становищі гострої суїцидальної кризи, засвоїти методики щодо надання допомоги в частині превенції суїцидальних спроб й шляхів композиції комунікативного процесу під час суїцидальної інтервенції. З метою закріплення практичних навиків розроблено спеціальний семінар для наочіння методики вербальної комунікації на тему: «Особливості спілкування із жертвою», що сприяє оволодінню майбутніми психологам різноманітними формами комунікації та її корекцією.

Вкрай актуальним для підготовки практичного психолога є базовий теоретико-практичний курс в контексті професійно-екстремальної підготовки є курс «Екстремальна психологія» [61]. Так, у розробленому курсі окреслено вивчення психологічних засад діяльності аварійних та рятувальних підрозділів та особистості співробітника ДСНС власне як суб'єкта професійної діяльності. Ґрунтовно вивчаються основні проблеми екстремальної психології, етапи її генезису, методологічні аспекти, завдання й принципи; схарактеризовується структурні елементи діяльності в надзвичайних ситуаціях, й надається психологічний аналіз основних помилкових дій рятувальників. Значну увагу приділяється дослідженню особистісним якостям особистості, її структурі та головним підструктурам, а саме: біопсихічній, ментальній, психічній, соціопсихічній, самосвідомості. Акцентується увага власне на психічних процесах та індивідуально-психологічних якостях особи та специфіки їх виявів в екстремальних ситуаціях, основним закономірностям утворення та основним методам корекції. В процесі вивчення афективної сфери особистості значна увага звертається на дослідження категорій емоцій, їх видів, змісту та

емоційних реакцій особистості під час виникнення стресових ситуацій. Поглибленому вивченню підлягають особливості негативних емоційних станів, котрі призводять до значних деструктивних змін у психіку особи.

Оволодіння знаннями під час вивчення курсу екстремальної психології надає можливість озброїти майбутніх фахівців-психологів знаннями щодо основних стресових станів, котрі мають місце у надзвичайних ситуаціях, основних стрес-факторів та деструкти психіки особи, котрі виконують професійну діяльність в ризиконебезпечних та екстремальних умовах. Здійснюється ґрунтовний аналіз компенсаційних механізмів таких як «психологічний захист» та «копінг-стратегії», котрі формують адекватну поведінку особи у екстремальних та надзвичайних ситуаціях. В процесі вивчення курсу значна увага приділяється взаємозв'язку емоцій із вольовою сферою особи як психічного утворення, що є однією з чільних детермінант поведінки особистості в надзвичайних та екстремальних ситуаціях. Ретельному аналізу підлягають проблемні засади психології груп, котрі перебувають в надзвичайних та екстремальних умовах, її як позитивні так і негативні явища; особливості утворення пліток; основні динамічні аспекти та причини утворення групової паніки; сутність психологічних механізмів феномену лідерства.

Усі теми курсу «Екстремальної психології» з метою успішної імплементації теоретичних знань у практичну площину завершуються проведенням лабораторних та практичних занять, під час яких акцентується увага на застосуванні прийомів дебрифінгу, котрі є спрямованими на превенцію постравматичних стресових розладів; опрацьовуються різноманітні психокорекційні та тренінгові технології, котрі є спрямованими на поліпшення емоційного стану особистості; навчаються методикам діагностування постравматичного стресового розладу; оволодівають методиками проведення тренінгів з психофізіологічної й соціальної реадaptaції.

Висновки до першого розділу

На основі вищенаведеного аналізу, нами було визначено, що, професійна підготовка – це система соціально–психологічних, педагогічних і психофізіологічних заходів, спрямованих на формування особистісної готовності спеціаліста до професійно-екстремальної діяльності. В процесі професійної підготовки виділяють: загально-теоретичну, спеціально-теоретичну, професійно-екстремальну види підготовки.

Завданням загально-теоретичної підготовки ЗВО полягає отриманні системи знань, які є сконцентрованими під час вивчення природничих дисциплін. Даний вид підготовки сприяє формуванню базових знань щодо властивостей суспільного життя, властивостей соціальних та економічних законів, основних теорій управління суспільними процесами, проблемам біологічних, соціальних та індивідуальних засад розвитку та біології здоров'я особистості, основним засадам забезпечення безпечних умов життєдіяльності особистості.

Завданням спеціально-теоретичної підготовки полягає в отриманні системи знань, котрі є сконцентрованими в психологічній науці, напрацьовані як інтелектуальні так і комунікативно-корекційні знання та вміння, котрі сприятимуть професійному становленню майбутніх практичних психологів

Основним завданням професійно-екстремальної підготовки полягає в організованому, цілеспрямованому процесі навчання, виховання, розвитку та формуванні фахівців-спеціалістів з надзвичайних ситуацій, котрий є спрямованим на оволодіння загальними знаннями, навичками та вміннями, котрі є вкрай необхідними для діяльності у різноманітних надзвичайних ситуаціях.

У систему професійної підготовки практичних психологів до діяльності в надзвичайних ситуаціях включено наступні підсистеми, а саме: професійно–психологічний відбір персоналу; психологічне та педагогічне

забезпечення професійної готовності персоналу до надзвичайних та екстремальних умов діяльності.

Психолого-педагогічне забезпечення спрямоване на формування психологічної готовності фахівця до діяльності в екстремальних умовах, де виділяється дві основні складові: особистісну і функціональну готовність. Особистісна психологічна готовність передбачає наявність у особистості моральної готовності, вольової готовності, комунікативної готовності та загальної психологічної готовності, які взаємодіють між собою. Функціональна психологічна готовність, у свою чергу передбачає наявність у особистості мотиваційної готовності до успіху.

Вище наведеного дає розуміння потреби у підготовці психологів до конструктивної поведінки надзвичайних ситуаціях.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ГОТОВНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ДО ДІЯЛЬНОСТІ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

2.1. Емпіричне дослідження особистісних характеристик, котрі формують мотиваційну готовність до дій в надзвичайних ситуаціях

Наше дослідження проводилося на курсантах та студентах спеціальності «психологія» Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Опис вибірки.

В емпіричному дослідженні (додаток А) прийняло участь 110 (сто десять) представників майбутніх психологів, з них 10 (десять) курсантів та 100 (сто) студентів 2-го та 3-го курсу, віком 19–20 років.

У вибірку увійшли особи чоловічої і жіночої статі, з них 11% чоловічої і 89% жіночої статі. Отримані результати представлені у вигляді рисунку (див. рис. 2.1.1.).

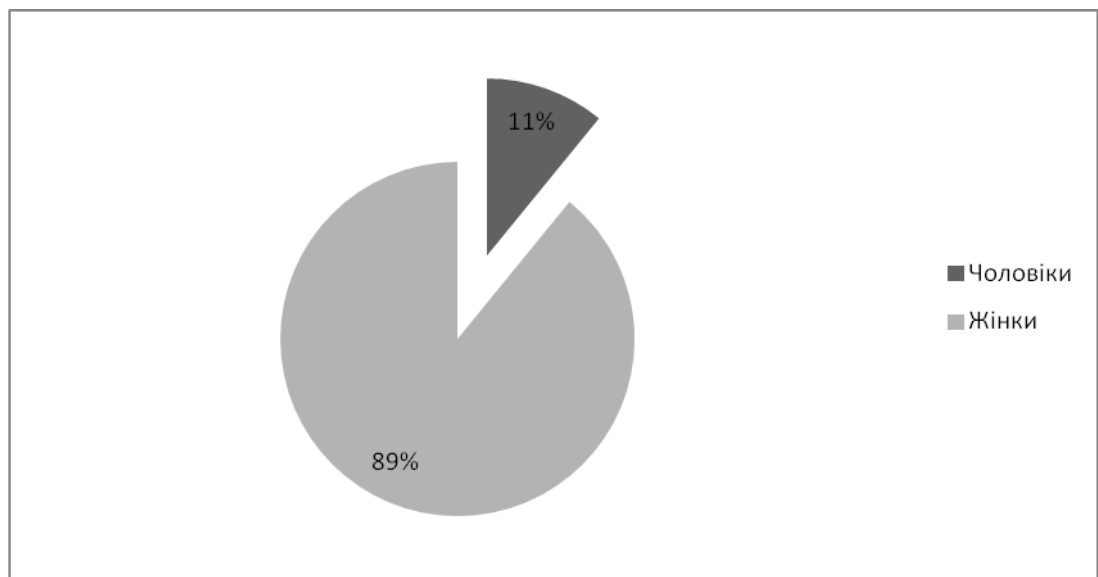

Рис. 2.1.1. Гендерна характеристика вибірки

Критерієм мотиваційної готовності до діяльності було обрано мотивація досягнення успіху, що спонукає людину досягати успіху в екстремальні професії. Для дослідження рівня мотивації досягнення успіху в екстремальних умовах було застосовано методику «Діагностика мотивації

досягнення успіху» Т.Еллерса. Згідно аналізу емпіричних даних було виділено 2 групи: зі низькою мотивацією досягнення успіху - 38,18% респондентів, та високою мотивацією досягнення успіху – 61,82% респондентів. Результати дослідження представлено в рисунку (див. рис 2.1.2).

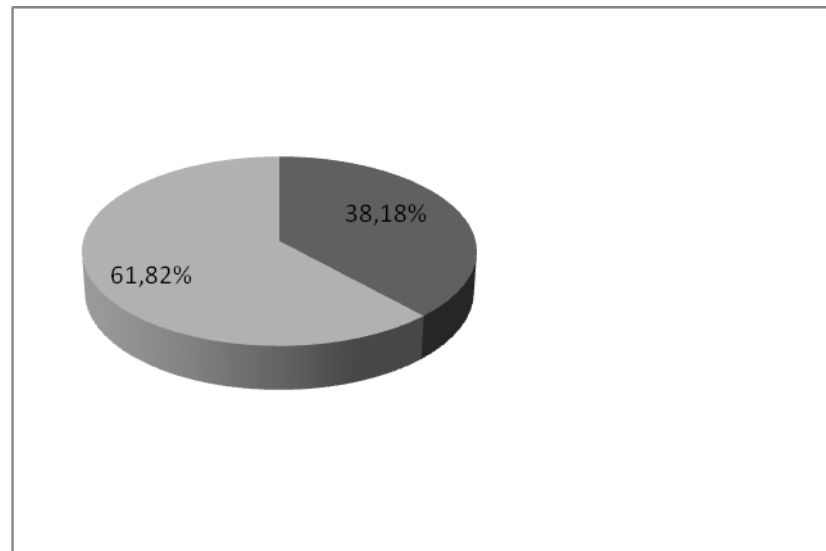

Рис. 2.1.2. Готовність до ризику (■- низька мотивація досягнення успіху; ■- висока мотивація досягнення успіху)

Сорок дві особи, що складають 38,18% вибірки, отримали низький рівень мотивації досягнення успіху, вони занадто обережні, в екстремальних ситуаціях вони залежить від умов та особистої значимості. Вони не люблять екстремальних ситуацій, оскільки в них невпевнено себе почувають.

Таблиця 2.1.1.

Розподіл респондентів по групам з високою і низькою мотивацією досягнення успіху

	висока	низька
кількість осіб	68	42
%	61,82	38,18

Шістдесят вісім осіб, що складають 61,82% від загальної вибірки, особливо не уникають екстремальних ситуацій, вони прагнуть досягнути успішних результатів діяльності. Мотивація уникання невдач у них на

порівняно низькому рівні, тому можуть припускатися помилок у виконанні завдання через непродуманість наслідків дій (див. Табл. 2.1.1.).

Для того щоб визначити відмінності між групами було проведено якісний аналіз. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (Див. табл. 2.1.2.).

Таблиця 2.1.2.

Особистісні характеристики різних груп мотивації досягнення успіху

№ п/п	Назва чинника	Готовність до ризику	
		Низька мотивація досягнення успіху у 38,18%	Висока мотивація досягнення успіху 61,82%
		у % від загальної кількості опитаних	
1.	Дослідження вольової саморегуляції за Ейдманом		
1.1	Загальна шкала		
	Низький рівень	61,9	64,7
	Високий рівень	38,1	35,3
1.2	Настирливість		
	Низька настирливість	57,14	52,94
	Висока настирливість	42,86	47,06
1.3	Самоконтроль		
	Низький самоконтроль	47,62	58,82
	Високий самоконтроль	52,38	41,18
2	Агресивність А. Басса-А.Дарки		
2.1	Фізична агресія		
	Низька фізична агресія	80,95	47,06
	Висока фізична агресія	19,05	52,94
2.2	Вербальна агресія		
	Низька вербальна агресія	33,33	11,76
	Висока вербальна агресія	66,67	88,24
2.3	Непряма агресія		
	Низький рівень непрямой агресії	42,86	35,29
	Високий рівень непрямой агресії	57,14	64,71
2.4	Негативізм		
	Низький рівень негативізму	19,05	20,59
	Високий рівень негативізму	80,95	79,41
2.5	Роздратування		
	Низький рівень роздратування	42,86	35,29
	Високий рівень роздратування	57,14	64,71
2.6	Підозрілість		
	Низька підозрілість	23,81	55,88

	Висока підозрілість	76,19	44,12
2.7	Образ		
	Низька образа	47,62	38,24
	Висока образа	52,38	61,76
2.8	Почуття провини		
	Низьке почуття провини	14,29	17,65
	Високе почуття провини	85,71	82,35
2.9	Індекс агресивності		
	Низький рівень	80,95	35,29
	Високий рівень	19,05	64,71
2.10	Індекс ворожості		
	Низький рівень	38,1	47,6
	Високий рівень	61,9	52,94
3.	Успішність		
	Низька успішність	33,33	41,18
	Висока успішність	66,67	58,82
4.	Механізми психологічного захисту (Желлерман-Плущик)		
4.1.	Реактивне утворення		
	Низьке реактивне утворення	42,86	41,18
	Високе реактивне утворення	57,14	58,82
4.2.	Заперечення реальності		
	Низьке заперечення реальності	38,1	38,24
	Високе заперечення реальності	61,9	61,76
4.3.	Заміна		
	Низька заміни	80,95	88,24
	Висока заміни	19,05	11,76
4.4.	Регресія		
	Низька регресія	71,43	55,88
	Висока регресія	28,57	44,12
4.5.	Компенсація		
	Низька компенсація	52,38	64,71
	Висока компенсація	47,62	35,29
4.6.	Проекція		
	Низька проекція	38,1	35,29
	Висока проекція	61,9	64,71
4.7.	Витіснення		
	Низький рівень витіснення	85,71	88,24
	Високий рівень витіснення	14,29	11,76
4.8.	Раціоналізація		
	Низький рівень раціоналізації	47,62	38,24
	Високий рівень раціоналізації	52,38	61,76

У даній таблиці показані відмінності у відсотках по групах слабкої (38,18% від загальної вибірки) та високої (61,82% від загальної вибірки) мотивації досягнення успіху.

За допомогою методики «Механізми психологічного захисту (Келлерман-Плущик)» ми дослідили захисні механізми особистості. Згідно з критеріями даної методики було виділено 8 шкал: реактивні утворення, заперечення реальності, заміна, регресія, компенсація, проєкція, витіснення, раціоналізація. Отримані результати по вибірці в цілому представлені у вигляді рисунку (див. рис. 2.1.3).

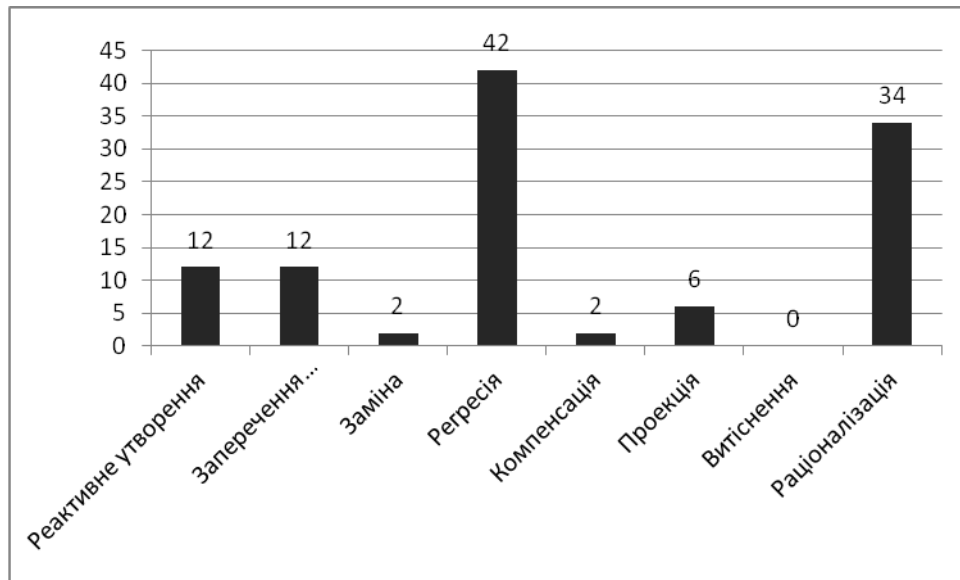

Рис. 2.1.3. Захисні механізми психіки по вибірці в цілому

Таблиця 2.1.3.

Захисні механізми психіки по вибірці в цілому

	реактивні утворення	заперечення реальності	заміна	регресія	компенсація	проекція	витіснення	раціоналізація
кількість осіб	12	12	2	42	2	6	0	34
%	10,9	10,9	1,82	38,18	1,82	5,45	0	30,9

Розглянемо які захисні механізми характерні для різних рівнів мотивація досягнення успіху.

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають у 42,86% низький рівень реактивного утворення та у 57,14% - високий. Реактивне

утворення» розвивається внаслідок стримання радощів від власних емоцій та тіла. У ситуаціях конфлікту прагне відповідати загальноприйнятим стандартам поведінки. У респондентів з високою мотивацією досягнення успіху низький рівень реактивного утворення у 41,18%, високий - у 58,82%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.4.)

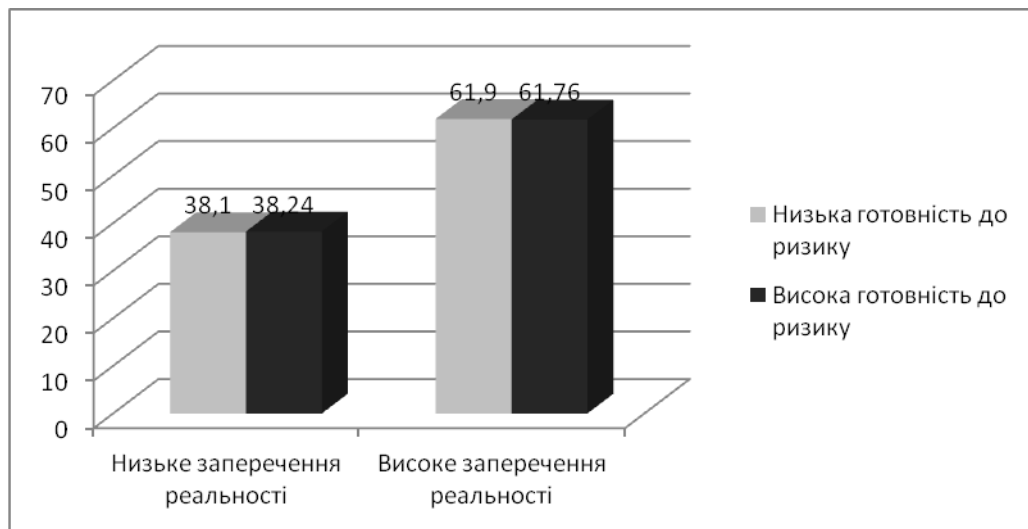

Рис. 2.1.5. Результати співвідношення заперечення реальності та мотивації досягнення успіху (■ - низька мотивація досягнення успіху; ■ - висока мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.5.

Показник заперечення реальності

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низьке заперечення реальності	16	26
Високе заперечення реальності	26	42
% Низьке заперечення реальності	38,1	38,24
% Високе заперечення реальності	61,9	61,76

На даному рисунку (див. рис.2.1.5.). вказано співвідношення низької та високої мотивації досягнення успіху до низького та високого рівня заперечення реальності. Так, заперечення реальності динамічно розвивається, для того щоб стримати наявні емоції сприйняття оточуючих за емоційного

холоду близьких. У ситуаціях конфлікту у більшості випадків намагається привернути до себе увагу, потребує визнання його заслуг. Респонденти з низькою мотивацією мають низьке заперечення реальності у 8 людей (38,1%), та високе заперечення реальності у 13 людей (61,9%). Респонденти з високою мотивацією мають низьке заперечення реальності у 13 людей (38,24%), та високе заперечення реальності у 21 людини (61,76%). Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.5.).

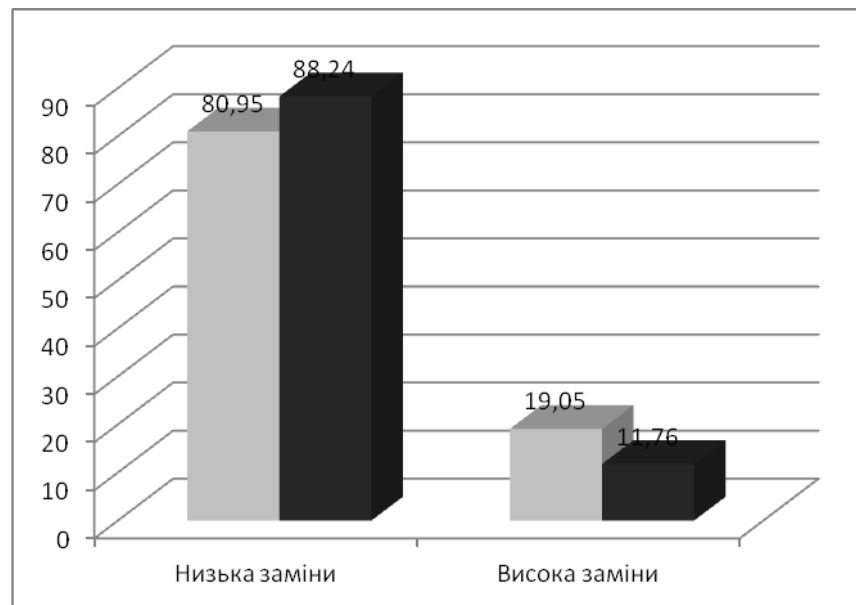

Рис. 2.1.6. Результати співвідношення заміни та мотивації досягнення успіху (■ - низька мотивація досягнення успіху; ■ - висока мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.6.

Показник заміни

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низька заміна	34	60
Висока заміна	8	8
% Низька заміна	80,95	88,24
% Висока заміна	19,05	11,76

На даному рисунку (див. рис.2.1.6.). вказано співвідношення низької та високої мотивації досягнення успіху до низького та високого рівня «заміни». Заміна розвивається внаслідок стримання емоції гніву на більш сильнішого значимого об'єкта. У ситуаціях конфлікту це може проявлятися у заміні об'єкту (коли почуття і дії з об'єкту який викликає тривогу переносяться на об'єкт, який не має до того ніякого відношення), заміні потреби (заміні почуття на протилежне при тому самому об'єкті), заміні діяльності на ту, що простіше досягнути.

Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень заміни у 34 людей (80,95%), та високий рівень «заміни» у 8 людей (19,05%). Респонденти з високою мотивацією мають низький рівень «заміни» у 60 людей (88,24%), та високий рівень «заміни» у 8 людей (11,76%). Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.6.).

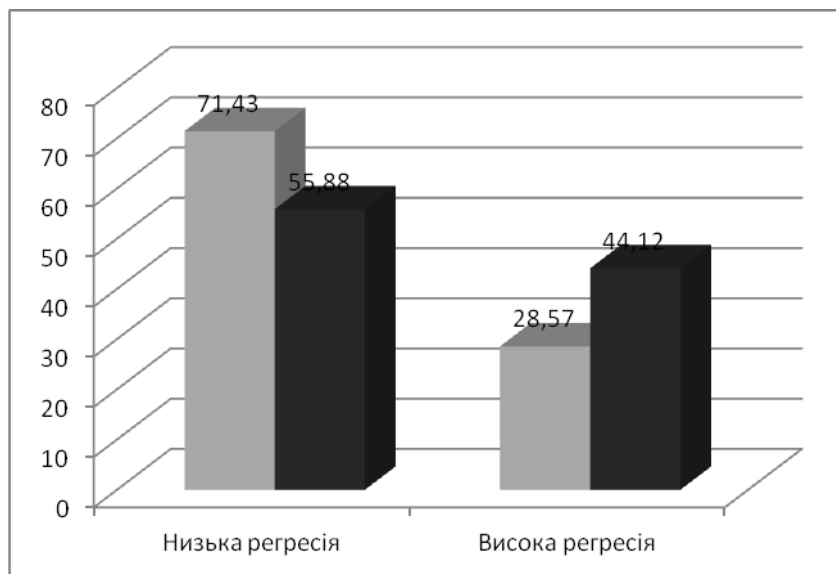

Рис. 2.1.7. Результати співвідношення регресії та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.7.

Показник регресії

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низька регресія	30	38
Висока регресія	12	30
% Низька регресія	71,43	55,88
% Висока регресія	28,57	44,12

На даному рисунку (див. рис.2.1.7.). вказано співвідношення низької та високої мотивації досягнення успіху до низького та високого рівня «регресії». Регресія розвивається щоб стримати почуття невпевненості в собі, страху перед невдачами, тощо. У ситуаціях конфлікту проявляється перехід на інфантильні типи поведінки, при цьому відчуває сильну потребу у стимуляції, контролі, емоційній підтримці

Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень «регресії» у 30 людей (71,43%), та високий рівень «регресії» у 12 людей (28,57%). Респонденти з високою мотивацією мають низький рівень «регресії» у 38 людей (55,88%), та високий рівень «регресії» у 30 людей (44,12%). Отримані результати представлені у вигляді таблиці(див. табл. 2.1.7.).

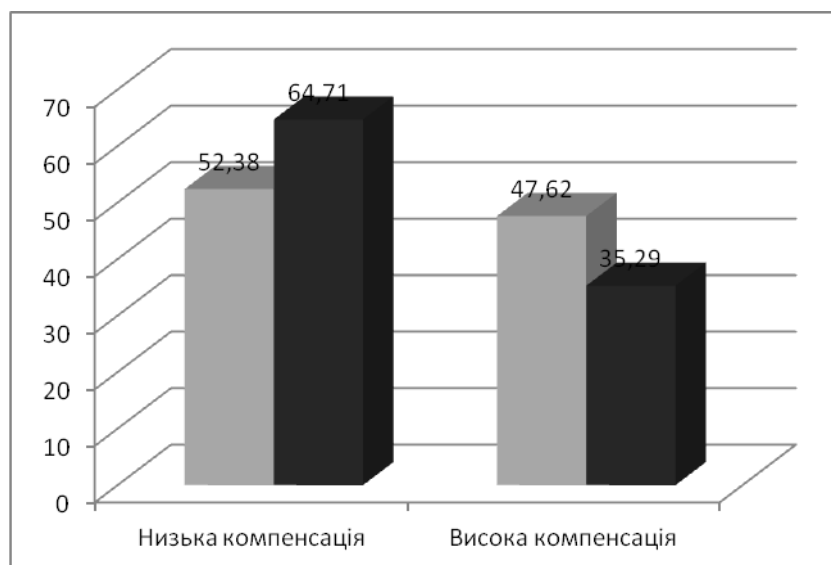

Рис. 2.1.8. Результати співвідношення компенсації та мотивації (■- висока мотивація досягнення успіху; ■- низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.8.

Показник компенсації

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низька компенсація	22	44
Висока компенсація	20	24
% Низька компенсація	52,38	64,71
% Висока компенсація	47,62	35,29

На даному рисунку (див. рис.2.1.8.). вказано співвідношення низької та високої мотивації до низького та високого рівня «компенсації». При компенсації робляться спроби виправлення неповноцінності чи негативних почуттів у травматичних ситуаціях. У ситуаціях конфлікту можливі прояви агресивності, амбіційності, різкості.

Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень «компенсації» у 22 людей (52,38%), та високий рівень «компенсації» у 20 людей (47,62%). Респонденти з високою мотивацією мають низький рівень «компенсації» у 44 людей (64,71%), та високий рівень «компенсації» у 24 людей (35,29%). Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.8.).

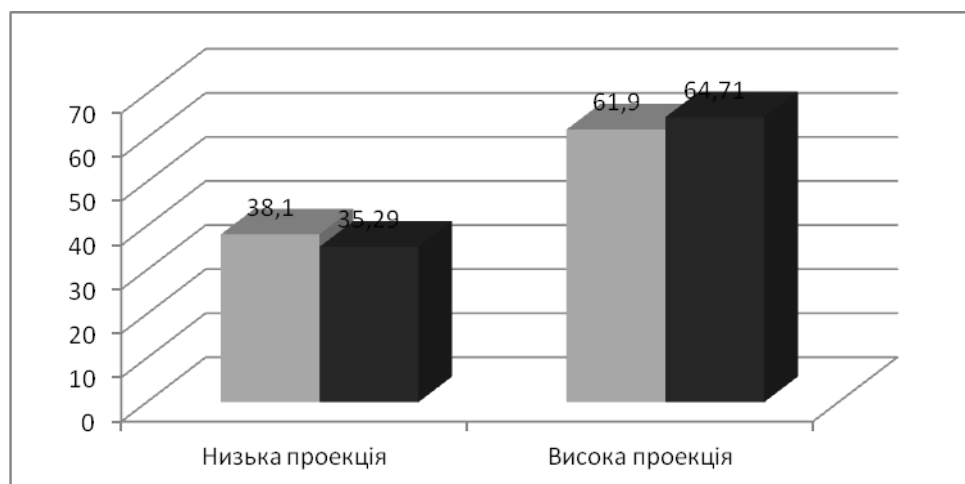

Рис. 2.1.9. Результати співвідношення проєкції та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Показник проєкції

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низька проєкція	16	24
Висока проєкція	26	44
% Низька проєкція	38,1	35,29
% Висока проєкція	61,9	64,71

На даному рисунку (див. рис.2.1.9.). вказано співвідношення низької та високої мотивації до низького та високого рівня «проєкції». «Проєкція» прогресує за рахунок втримання почуттів несприйняття себе та оточуючих у результаті емоційного відторгнення. В конфліктних ситуаціях це може виявлятися власне у підсвідомому відторгненні особистих недоліків та приписування цих недоліків оточуючим; інтерпретації власних реальних недоліків власне як позитивної риси; усвідомлення у власні поведінці негативних виявів, зокрема, трактуючи, що це є притаманним усім.

Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень «проєкції» у 16 людей (38,1%), та високий рівень «проєкції» у 26 людей (61,9%). Респонденти з високою мотивацією мають низький рівень «проєкції» у 24 людей (35,29%), та високий рівень «проєкції» у 44 людей (64,71%). Отримані результати представлені у вигляді таблиці(див. табл. 2.1.9.).

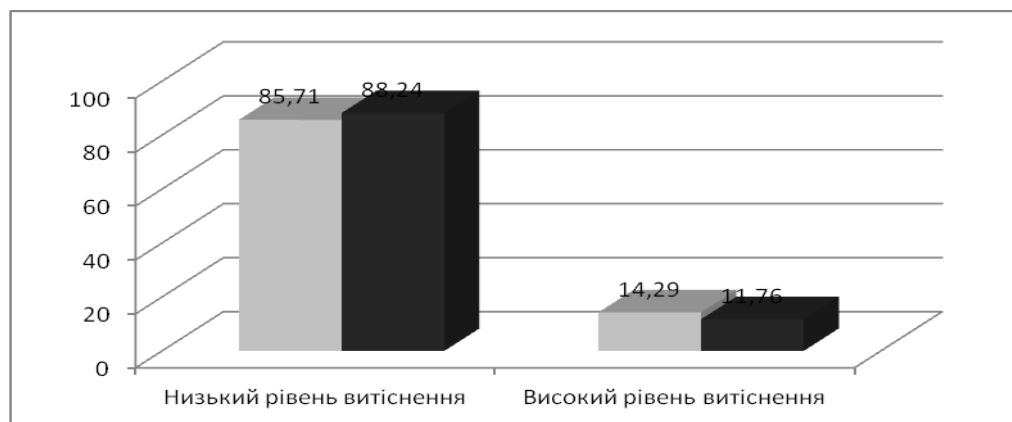

Рис. 2.1.10. Результати співвідношення витіснення та мотивації (■- висока мотивація досягнення успіху; ■- низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.10.

Показник витіснення

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень витіснення	36	60
Високий рівень витіснення	6	8
% Низький рівень витіснення	85,71	88,24
% Високий рівень витіснення	14,29	11,76

На даному рисунку (див. рис.2.1.10.) вказано співвідношення низької та високої мотивації досягнення успіху до низького та високого рівня «витіснення». Витіснення характеризує схильність особистості до забування неприємних подій, проте вони є у підсвідомості та впливають на людину через страхи, сні, обмовки.

Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень «витіснення» у 36 людей (85,71%), та високий рівень «витіснення» у 6 людей (14,29%). Респонденти з високою мотивацією мають низький рівень «витіснення» у 60 людей (88,24%), та високий рівень «витіснення» у 8 людей (11,76%). Отримані результати представлені у вигляді таблиці(див. табл. 2.1.10.).

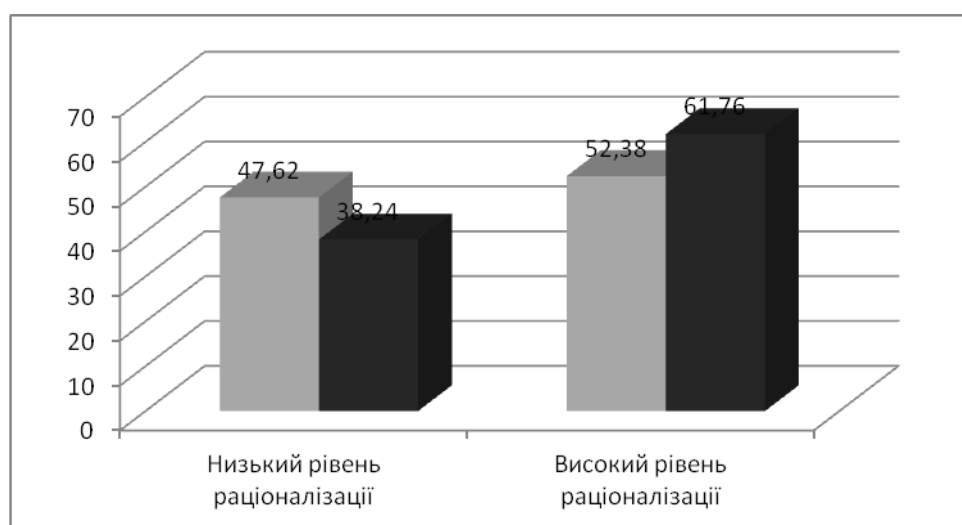

Рис. 2.1.11. Результати співвідношення раціоналізації та мотивації (■- висока мотивація досягнення успіху; ■- низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.11.

Показник раціоналізації

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень раціоналізації	20	26
Високий рівень раціоналізації	22	42
% Низький рівень раціоналізації	47,62	38,24
% Високий рівень раціоналізації	52,35	61,76

На даному рисунку (див. рис.2.1.11.). вказано співвідношення низької та високої мотивації до низького та високого рівня «раціоналізації». Раціоналізація розвивається внаслідок стримання емоції очікування через страх пережити розчарування. У ситуаціях конфлікту це може проявлятися у дискредитації мети, перебільшенні ролі обставин, переоцінці того, чого має, самодискредитації.

Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень «раціоналізації» у 20 людей (47,62%), та високий рівень «раціоналізації» у 22 людей (52,35%). Респонденти з високою мотивацією мають низький рівень «раціоналізації» у 26 людей (38,24%), та високий рівень «раціоналізації» у 42 людей (61,76%). Отримані результати представлені у вигляді таблиці(див. табл. 2.1.11.).

Отже, найбільш характерними захисними механізмами для осіб, з високим рівнем мотивації досягнення успіху, є регресія, витіснення та раціоналізація. (Див.табл.2.1.12 та рис. 2.1.12). При регресії особи в стресових ситуаціях впадають у інфантилізм, при цьому скидаючи з себе відповідальність. При витісненні виникає забування негативних моментів, які витісняються у підсвідомість, що дає змогу особистості ще і ще раз попадати у ризиковані ситуації, адже у них страх блокується та витісняється.

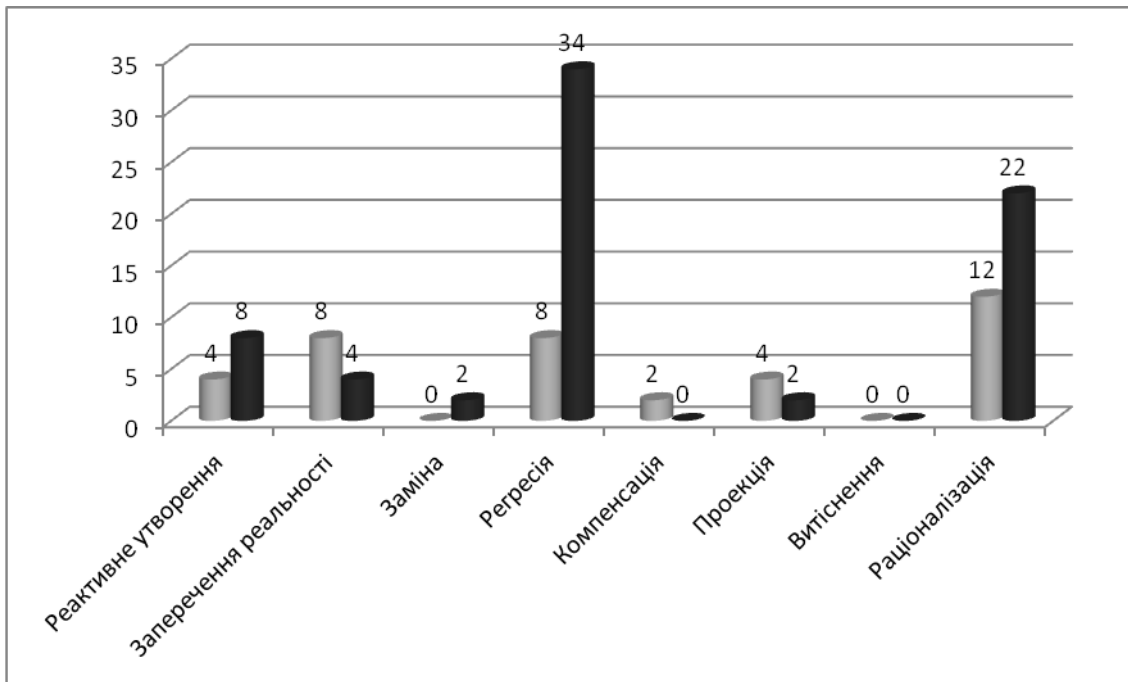

Рис. 2.1.12. Домінуючі захисні механізми психіки у осіб з різним рівнем мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Для осіб з низькою мотивацією досягнення успіху характерні заперечення реальності, проекція та раціоналізація. Проекція дає можливість перекинути вину у стресових ситуаціях на когось іншого, а заперечення реальності допомагає особистості взагалі вини не відчувати, що в свою чергу, піднімає самооцінку особистості.

В обох групах присутній такий захисний механізм психіки як «раціоналізація», при якому за рахунок зменшення значимості ситуації знижується рівень домагань особистості, що дає їй змогу добре пристосовуватися до екстремальних умов та досягати успіху в даній діяльності.

Таблиця 2.1.12.

Домінуючі захисні механізми психіки у осіб з різним рівнем мотивації

	реактивні утворення	заперечення реальності	заміна	регресія	компенсація	проекція	витіснення	раціоналізація
висока мотивація	8	4	2	34	0	2	0	22
низька мотивація	4	8	0	8	2	4	0	12
% висока мотивація	7,27	3,64	1,82	30,91	0	1,82	0	20
% низька мотивація	3,64	7,27	0	7,27	1,82	3,64	0	10,9

Щоб визначити рівень вольової саморегуляції було використано методику Ейдмана «Дослідження вольової саморегуляції»

По вибірці в цілому ми отримали такі результати: до високого рівня вольової саморегуляції належить 36,36% респондентів, до низького - 63,64%. Результати представлені на рисунку (див. рис.2.1.13.).

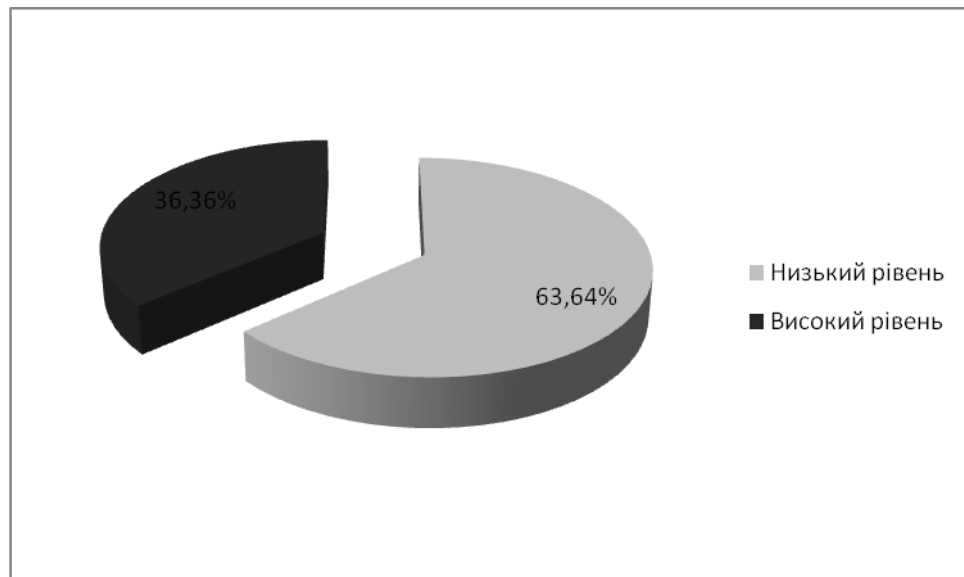

Рис. 2.1.13. Вольова саморегуляція по вибірці в цілому.

Таблиця 2.1.13.

Вольова саморегуляція

	високий рівень	низький рівень
кільність осіб	40	70
%	36,36	63,64

Як показує аналіз результатів лише третина всіх обстежуваних мають високий рівень вольової саморегуляції (див. Рис. 2.1.13.). Низький рівень спостерігається у двох третіх респондентів по вибірці в цілому (63,64%). Отже, лише кожен третій по вибірці в цілому здатний добре регулювати свою діяльність та поведінку, що негативно впливає на успіх у професії (див. Табл. 2.1.13.). Особи, які здатні себе контролювати, більш відповідальні та зрілі у судженнях, менш конфліктні та менш емоційні. Такі результати, на нашу думку, пов'язані з віковими особливостями обстежуваних, які характеризуються юнацьким максималізмом.

Досліджувався також рівень настирливості у груп високої та низької мотивації до досягнення успіху.. Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень «настирливості» у 57,14% опитуваних та високий 42,86%. Респонденти з високою мотивацією мають низький рівень «настирливості» у 52,94% та високий у 47,06%. Як бачимо суттєвих відмінностей не виявлено.

Отримані результати представлені у вигляді рисунку (див. рис. 2.1.14.).

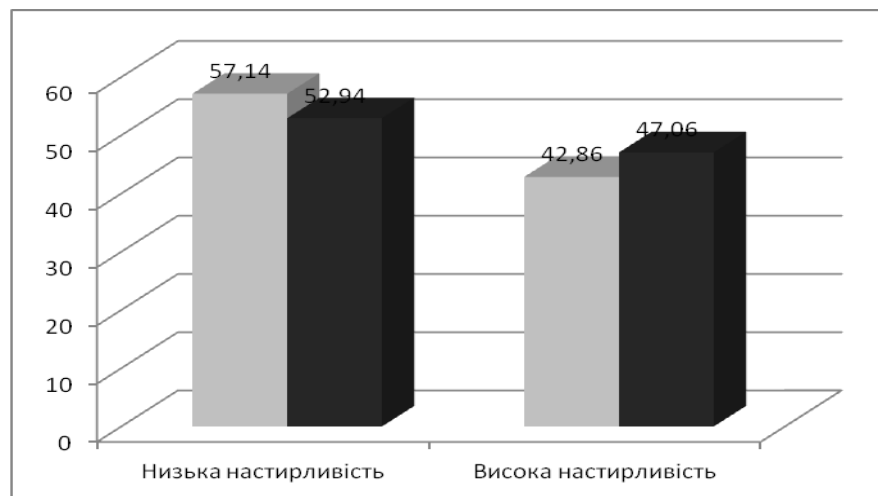

Рис.2.1.14. Результати співвідношення настирливості та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Показники настирливості

	Високий рівень настирливості	Низький рівень настирливості
Низька мотивація	18	24
Висока мотивація	32	36
% Низька мотивація	42,86	57,14
% Висока мотивація	47,06	52,94

Ми бачимо, що респонденти з високою мотивацією мають вищі показники настирливості (див. Рис. 2.1.14.), оскільки вони здатні мобілізуватися на шляху до поставленої мети, і саме ця настирливість допомагає їм досягати успіху у професійній діяльності. (див. Табл. 2.1.14.).

Респонденти з низькою мотивацією мають низький рівень «самоконтролю» у 47,62% та високий рівень «самоконтролю» у 52,38%. Респонденти з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень «самоконтролю» у 58,82% та високий у 41,18%.

Отримані результати представлені у вигляді рисунку (див. рис. 2.1.15.).

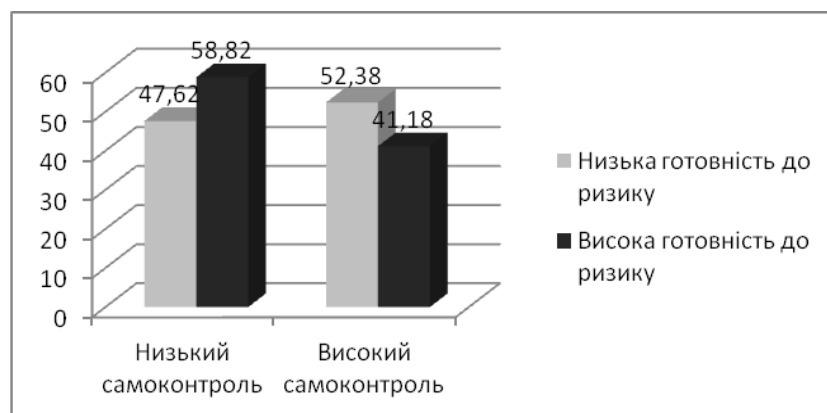

Рис.2.1.15. Результати співвідношення самоконтролю та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.15.

Самоконтроль

	Високий самоконтроль	Низький самоконтроль
Низька мотивація	22	20
Висока мотивація	28	40
% Низька мотивація	52,35	47,62
% Висока мотивація	41,18	58,82

Високий бал самоконтролю (див. Рис. 2.1.15.) свідчить про те, що особи здатні контролювати свої емоційні прояви (див. Табл. 2.1.15.). Проте значимих відмінностей за школою «самоконтроль» у групах з низькою та високою мотивацією досягнення успіху не виявлено.

Досліджувалась також агресивність особистості за допомогою методики А.Басса-А.Даркі. Нами досліджувались наступні форми агресивної поведінки, а саме: фізична та вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, дратівливість, підозрілість, образа, почуття провини. Отримані результати по вибірці в цілому представлені у на рисунку (див. рис.2.1.16.).

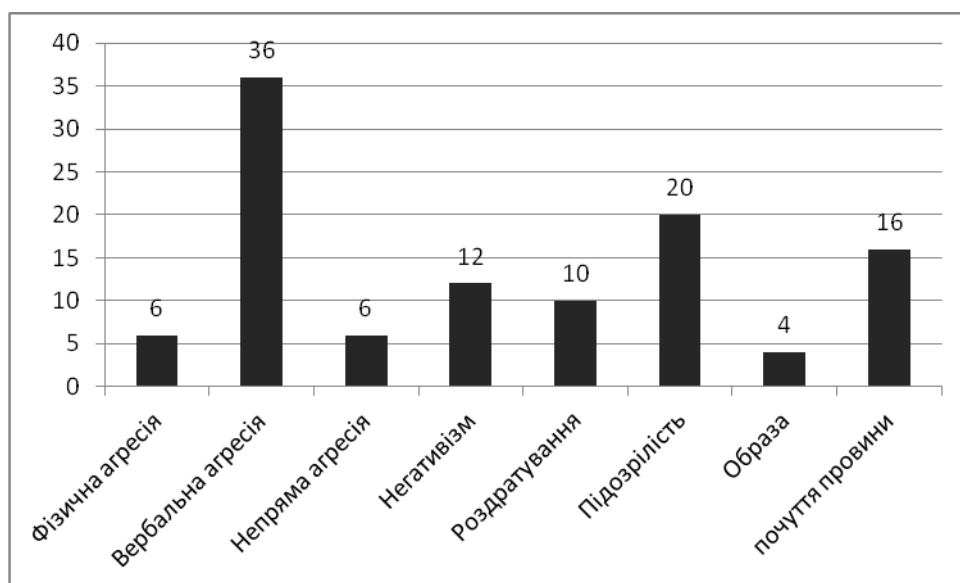

Рис. 2.1.15. Агресивність по вибірці в цілому

Агресивність

	фізична агресія	непряма агресія	роздратування	негативізм	образа	підозрілість	вербальна агресія	почуття провини
кількість осіб	6	6	10	12	4	20	36	16
%	5,45	5,45	9,1	10,9	3,63	18,18	32,73	14,55

5,45% опитаних використовують «фізичну агресію», яка розвивається внаслідок не вміння стримати емоції гніву. У ситуаціях конфлікту такі особи використовують фізичну силу проти інших.

Переважаючим механізмом агресивності у 5,45% вибірки виступає «непряма агресія», коли використовують непрямі шляхи, спрямовані проти інших осіб - плітки, жарти та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами).

У 9,1% загальної вибірки механізмом агресивності виступає «роздратування». При цьому є готовність при найменшому збудженні використовувати запальність, різкість, грубість.

Для кожного десятого респондента (10,9% опитаних) є характерним «негативізм», власне опозиційний формат поведінки, спрямований, зазвичай, супроти авторитету керівництва, котрий може позиціонувати як від пасивного супротиву так і до активних дій супроти задекларованих у чинному законодавстві вимог.

У 3,63% вибірки в цілому механізмом психологічного агресії виступає «образа», яка розвивається внаслідок нереальності власних очікувань та проявляється у постійному незадоволенні оточуючими та життєвими обставинами.

Високі показники по вибірці в цілому за шкалою «підозрілість». Так, даний вид агресії зафіксовано у 18,18% респондентів, що є свідченням їх

схильності до недовіри та вкрай обережного ставлення до людей, позаяк всі їх оточуючі люди здатні їм нашкодити.

У 14,55% опитаних механізмом агресивності виступає «почуття провини», що свідчить про аутоагресію, коли в особи є особисте переконання, що він є дуже поганою людиною, вчиняє некрасиві дії.

У більшості респондентів (32,73% опитаних) «вербальна агресія», коли вираження негативних почуттів відбувається у формі словесних образ - сварка, крик, погроза. (Таблиця 2.1.16.).

Щоб детальніше виявити співвідношення форм агресивності з мотивацією досягнення успіху, виділені високі та низькі рівні агресії.

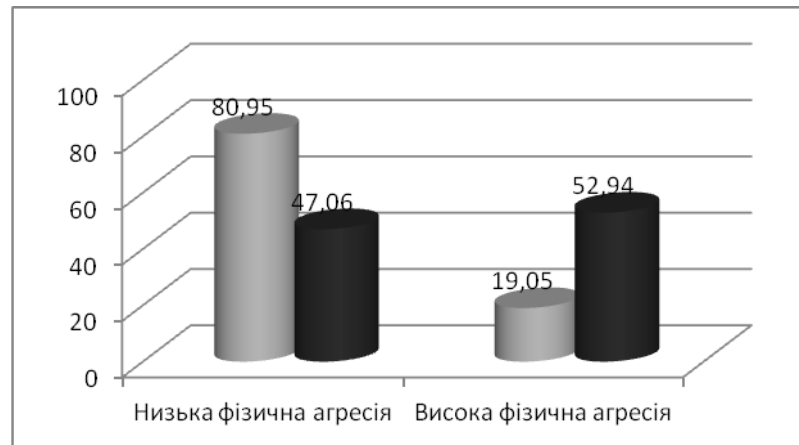

Рис. 2.1.17. Результати співвідношення фізичної агресії та мотивації
 (■) - висока мотивація досягнення успіху; (■) - низька мотивація досягнення успіху

Таблиця 2.1.17.

Показники фізичної агресії

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень фізичної агресії	34	32
Високий рівень фізичної агресії	8	36
% Низький рівень фізичної агресії	80,95	47,06
% Високий рівень фізичної агресії	19,05	52,94

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень «фізичної агресії» у 80,95% та високий у 19,05%. Досліджувані з

високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень «фізичної агресії» у 47,06% та високий у 52,94%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.17.).

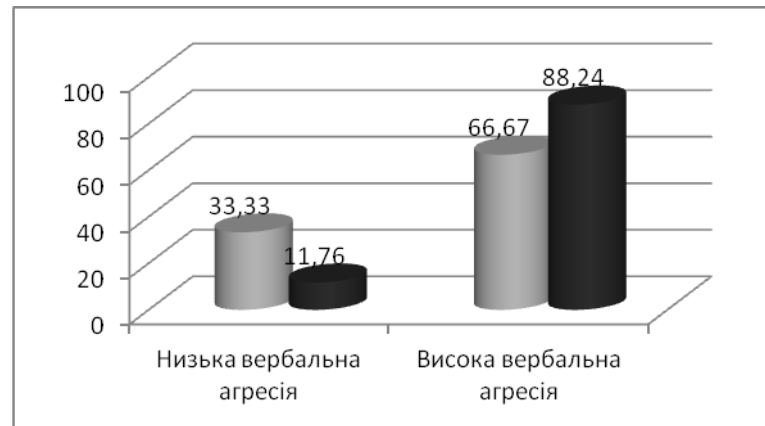

Рис. 2.1.18. Результати співвідношення вербальної агресії та мотивації
 ■- висока мотивація досягнення успіху; ■- низька мотивація досягнення успіху

Таблиця 2.1.18.

Показники вербальної агресії

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень вербальної агресії	14	8
Високий рівень вербальної агресії	28	60
% Низький рівень вербальної агресії	33,33	11,76
% Високий рівень вербальної агресії	66,67	88,24

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень вербальної агресії у 33,33% та високий у 66,67%. Особи з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень вербальної агресії у 11,76% та високий у 88,24%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.18.).

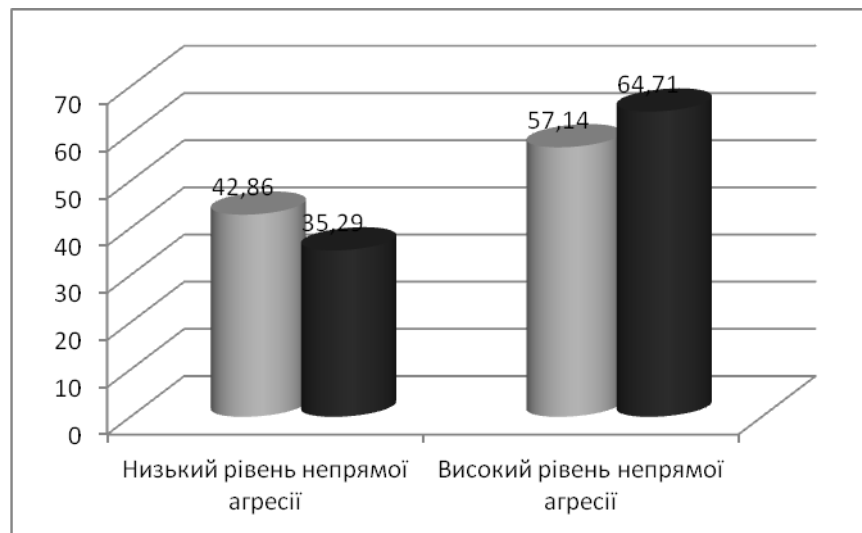

Рис. 2.1.19. Результати співвідношення непрямой агресії та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.19.

Показники непрямой агресії

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень непрямой агресії	18	24
Високий рівень непрямой агресії	24	44
% Низький рівень непрямой агресії	42,86	35,29
% Високий рівень непрямой агресії	57,14	64,71

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень непрямой агресії у 42,86% та високий у 57,14%. Досліджувані з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень непрямой агресії у 35,29% та високий у 64,71%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.19.).

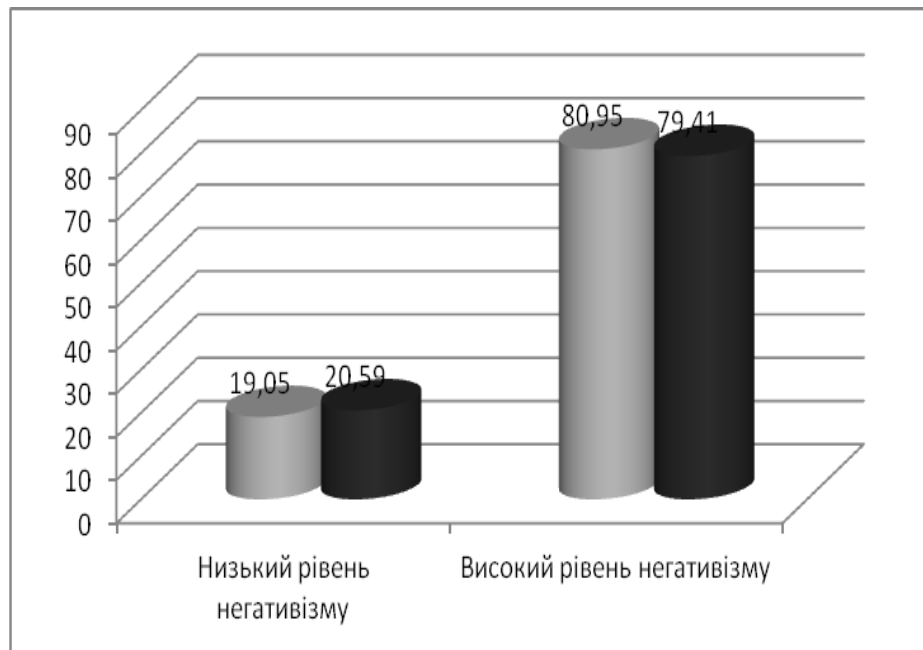

Рис. 2.1.20. Результати співвідношення негативізму та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.20.

Показники негативізму

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень негативізму	8	14
Високий рівень негативізму	34	54
% Низький рівень негативізму	19,05	20,59
% Високий рівень негативізму	80,95	79,41

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень негативізму у 19,05% та високий у 80,95%. Опитувані з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень негативізму у 20,59% та високий у 79,41%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.20.).

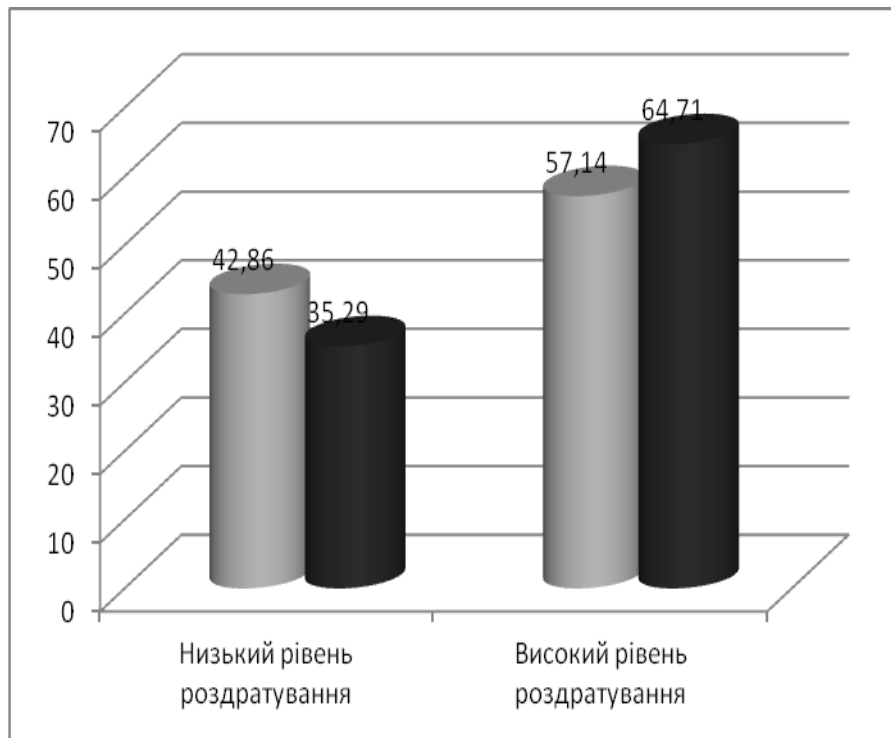

Рис. 2.1.21. Результати співвідношення роздратування та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.21.

Показники роздратування

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень роздратування	18	24
Високий рівень роздратування	24	44
% Низький рівень роздратування	42,86	35,29
% Високий рівень роздратування	57,14	64,71

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень роздратування у 42,86% та високий 57,14%. Психологи з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень роздратування у 35,29% та високий у 64,71%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.21.).

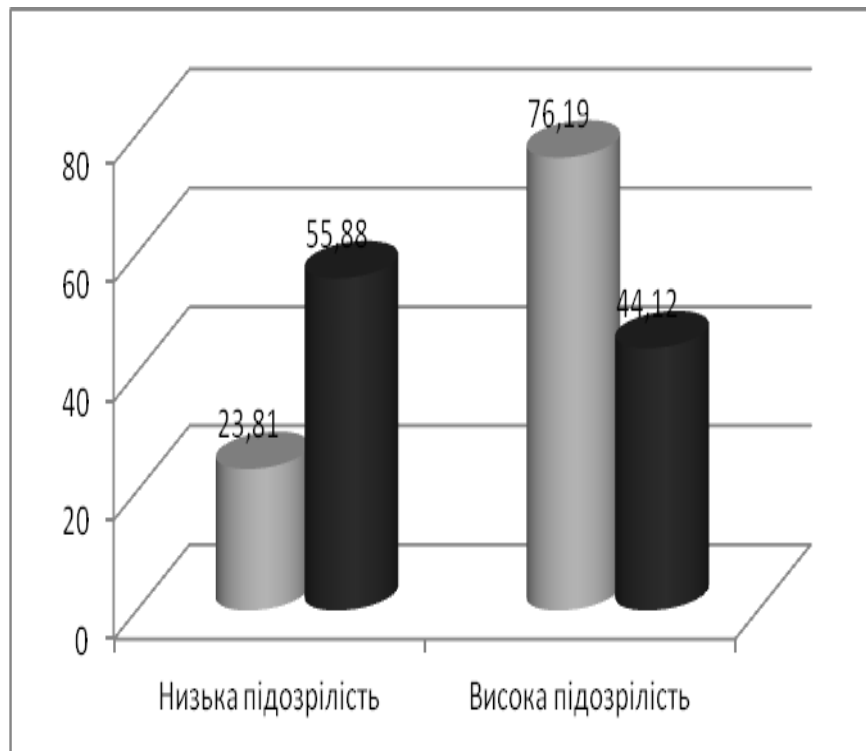

Рис. 2.1.22. Результати співвідношення підозрілості та мотивації (■- висока мотивація досягнення успіху; ■- низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.22.

Показники підозрілості

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень підозрілості	10	38
Високий рівень підозрілості	32	30
% Низький рівень підозрілості	23,81	55,88
% Високий рівень підозрілості	76,19	44,12

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень підозрілості у 23,81% та високий у 76,19%. Опитувані з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень підозрілості у 55,88% та високий у 44,12%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.22.).

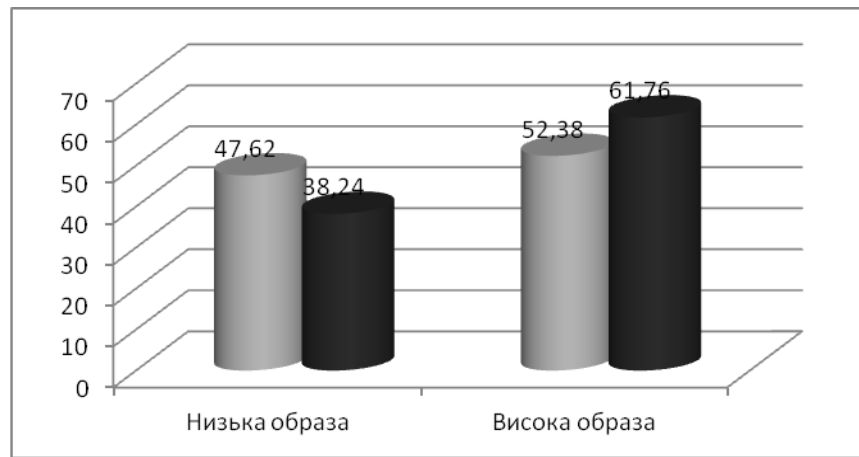

Рис. 2.1.23. Результати співвідношення образи та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.23.

Показники образи

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень образи	20	26
Високий рівень образи	22	42
% Низький рівень образи	47,62	38,24
% Високий рівень образи	52,38	61,76

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень образи у 47,62% та високий у 52,38%. Респонденти з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень образи у 38,24% та високий 61,76%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.23.).

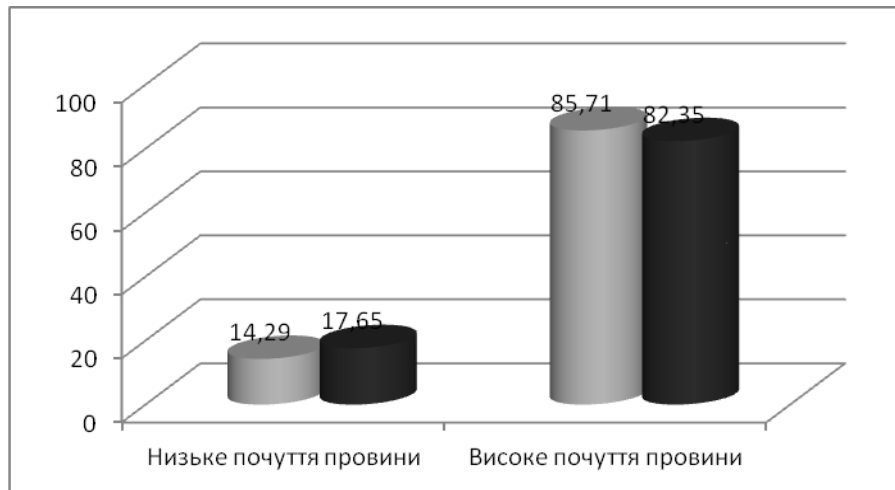

Рис. 2.1.24. Результати співвідношення почуття провини та мотивації
 ■- висока мотивація досягнення успіху; ■- низька мотивація досягнення
 успіху

Таблиця 2.1.24.

Показники почуття провини

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький рівень почуття провини	6	12
Високий рівень почуття провини	36	56
% Низький рівень почуття провини	14,29	17,65
% Високий рівень почуття провини	85,71	82,35

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень почуття провини у 14,29% та високий у 85,71%. Опитувані з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень почуття провини у 17,65% та високий у 82,35%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.24.).

Згідно аналізу отриманих результатів для групи з високим рівнем мотивації досягнення успіху характерні види агресивної поведінки, такі як: вербальна агресія, роздратування, підозріливість. Особам з низьким рівнем мотивації досягнення успіху притаманні: непрямая агресія, негативізм та почуття провини. Отже, при високій мотивації досягнення успіху до діяльності в екстремальних умовах агресія в основному є відкритого типу та

випливає на інших. При низькій мотивації досягнення успіху агресія носить більше захисний характер та спрямована не лише на інших, а і на себе (див. рис.2.1.25 та табл..2.1.25)

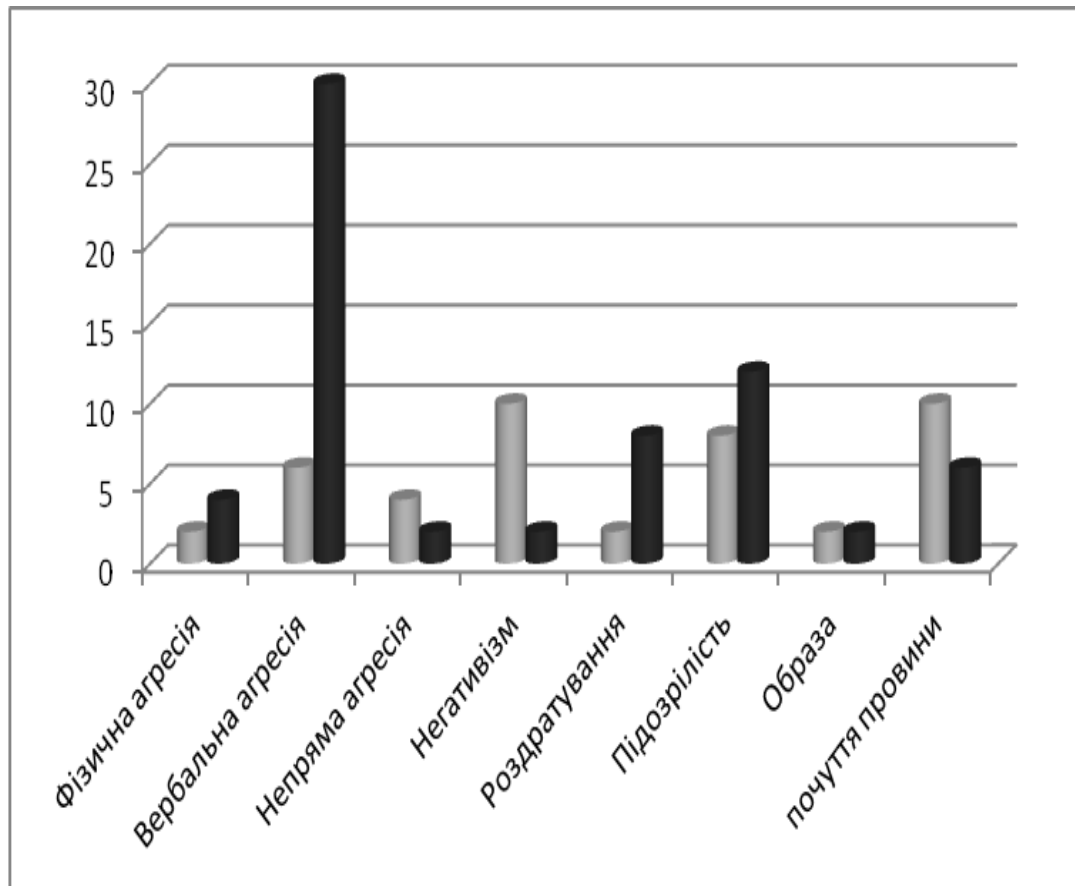

Рис. 2.1.25. Домінуючі форми агресії у осіб з різним рівнем мотивації досягнення успіху (■ - висока мотивація досягнення успіху; □ - низька мотивація досягнення успіху)

Форми агресії у осіб з різним рівнем мотивації досягнення успіху

	фізична агресія	непряма агресія	роздратування	негативізм	образа	підозрілість	вербальна агресія	почуття провини
висока мотивація	4	2	8	2	2	12	30	6
низька мотивація	2	4	2	10	2	8	6	10
% висока мотивація	3,64	1,82	7,27	1,82	1,82	10,9	27,27	5,45
% низька мотивація	1,82	3,64	1,82	9,1	1,82	7,27	5,45	9,1

Досліджувалась також і успішність обстежуваних та вплив на неї мотивації досягнення успіху. Було взято річний середній бал учасників тестування і згідно цього поділено на високий рівень успішності (5,0-4,0) та низький (3,0-3,9) (див. Табл. 2.1.26.).

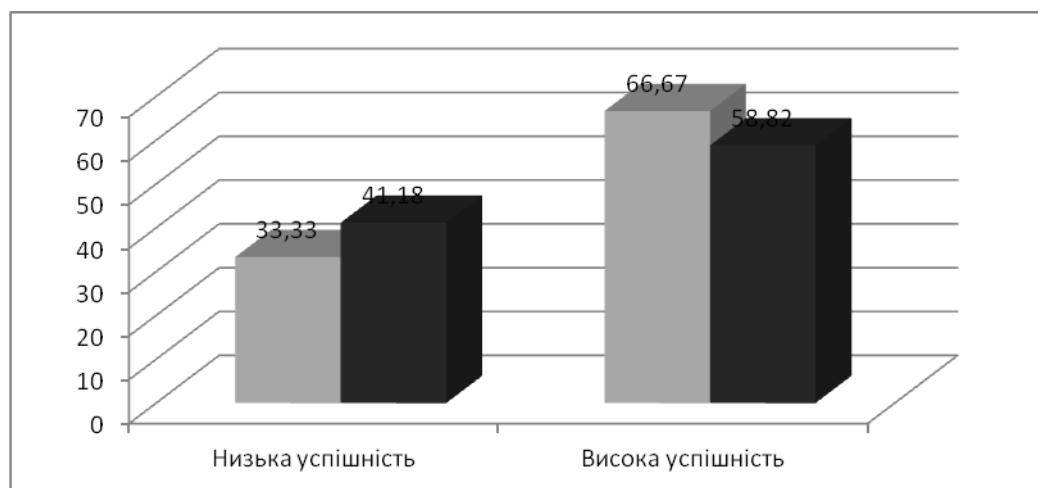

Рис. 2.1.26. Результати співвідношення успішності у навчанні та мотивації (■ - висока мотивація досягнення успіху; ■ - низька мотивація досягнення успіху)

Таблиця 2.1.26.

Показники успішності

	Низька мотивація	Висока мотивація
Низький середній бал	14	28
Високий середній бал	28	40
% Низький середній бал	33,33	41,18
% Високий середній бал	66,67	58,82

Респонденти з низькою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень успішності у 33,33% та високий у 66,67%. Досліджувані з високою мотивацією досягнення успіху мають низький рівень успішності у 41,18% та високий у 58,82%. Отримані результати представлені у вигляді таблиці (див. табл. 2.1.26.). Як бачимо, суттєвих відмінностей по групам не виявлено, що може свідчити про зневіру молоді у професійному навчанні, коли вони приходять не стільки за знаннями, а за дипломом.

2.2. Кореляційний аналіз мотиваційної готовності психолога до діяльності в надзвичайних ситуаціях та її внутрішніх характеристик

Питання щодо характеру внутрішніх зв'язків структурних й індивідуальних властивостей реалізовується шляхом проведення кореляційного аналізу.

Вихідною метою виступає матриці інтеркореляції (додаток Б) по вибірці в цілому, при аналізі враховуються зв'язки на 0,01%, 0,05%.

Таблиця 2.2.1.

Кореляційні зв'язки поміж показником «мотивацією досягнення успіху » та індивідуальними властивостями особи відповідно вибірки в цілому

Назва показника	Коефіцієнт кореляції
Настирливість	0,169*
Фізична агресія	0,320**
Вербальна агресія	0,316**
Індекс агресивності	0,263**
Витіснення	0,236**
Раціоналізація	0,178**

Результати даних таблиці (див.табл. 2.2.1.) дають можливість висувати про те, що у осередку зв'язків вирізняється «мотивація досягнення успіху». Даному показникові є притаманними прямі зв'язки з настирливістю ($r = 0,169$; $p \leq 0,05$), з фізичною агресією ($r = 0,320$; $p \leq 0,01$), з вербальною агресією ($r = 0,316$; $p \leq 0,01$), індексом агресивності ($r = 0,263$; $p \leq 0,01$), витісненням ($r = 0,236$; $p \leq 0,01$), раціоналізацією ($r = 0,178$; $p \leq 0,01$). Для більш ретельного аналізу інтеркореляційних матриць застосовувався графічний засіб, а саме методика кореляційних плеяд.

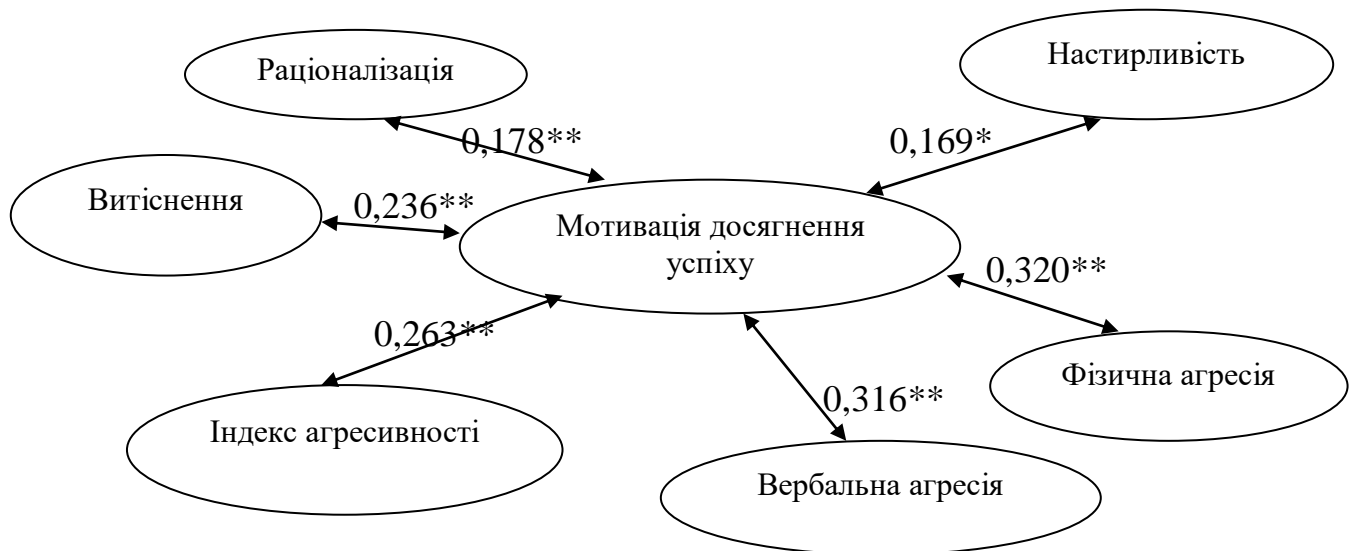

Рис. 2.2.1. Кореляційні зв'язки мотивації досягнення успіху по вибірці в цілому.

Для детального аналізу інтеркореляційних матриць кожного рівня мотивації досягнення успіху враховувались зв'язки на 0,05%-му та 0,01%-му рівнях значимості. Розглянемо зв'язки на 0,05%-му рівні значимості.

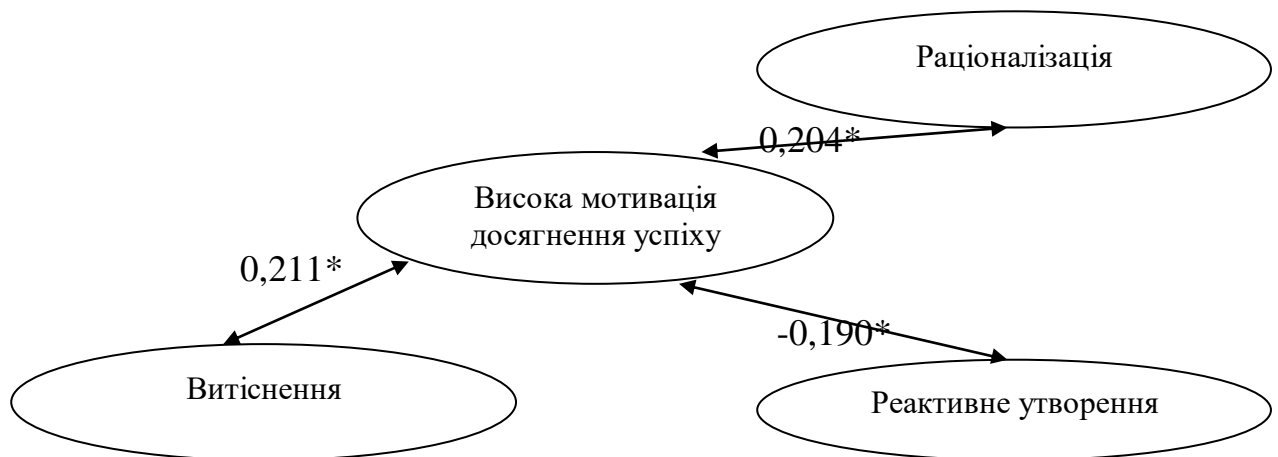

Рис.2.2.2 Кореляційні зв'язки високої мотивацією досягнення успіху на 0,05%-му рівні значимості

Кореляційний аналіз показав, що висока мотивація досягнення успіху має помірний зв'язок із показником раціоналізація ($r = 0,204$) звідси випливає, що дані особи не схильні до перебільшення ролі обставин через страх пережити розчарування; непрямої - з реактивним утворенням ($r = -0,190$), що означає відсутність прагнення відповідати загальноприйнятим

стандартам поведінки; з витісненням ($r=0,211$), що свідчить про здатність відстояти власну позицію, забуваючи при цьому стресові чинники екстремальної ситуації.

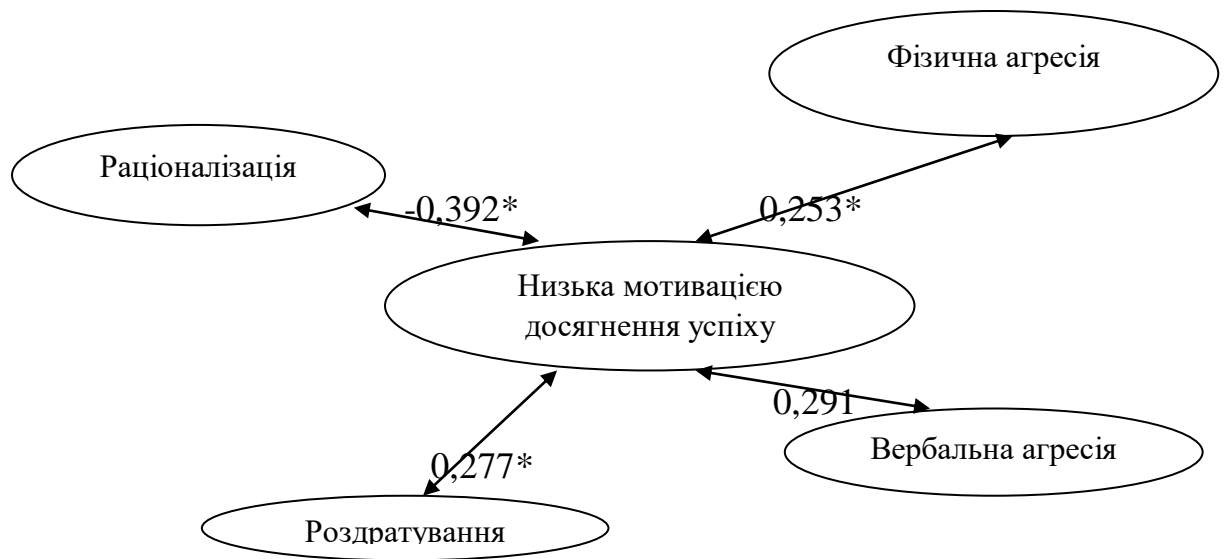

Рис.2.2.3 Кореляційні зв'язки низької мотивації досягнення успіху на 0,05%-му рівні значимості

Кореляційний аналіз засвідчив, що низька мотивація досягнення успіху має помірний зв'язок з фізичною агресією ($r=0,253$), що свідчить про те, що у ситуації конфлікту використовується фізична сила проти іншої особи; з вербальною агресією ($r=0,291$), що означає що респонденти не працюють продуктивно, як одне ціле, використовуючи вербальну агресію один проти одного. Низька мотивація досягнення успіху має також помірний зв'язок з роздратуванням ($r=0,277$), це засвідчує те, що при найменшому збудженні особи можуть вдатись до різкості та грубості. Низька мотивація досягнення успіху має обернений зв'язок з раціоналізацією ($r=-0,392$), що вказує на невміння даних осіб пристосовуватися до ситуації та знаходити у всьому позитивні сторони.

Розглянемо зв'язки на 0,01%-му рівні значимості.

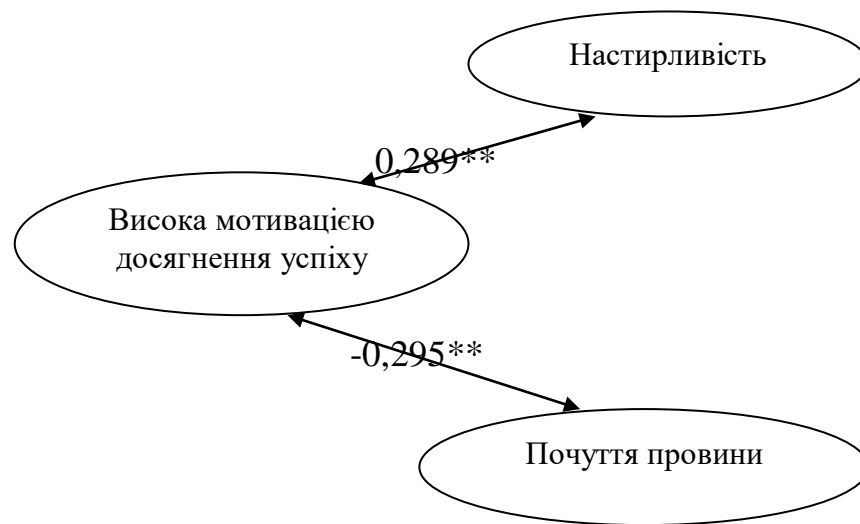

Рис.2.2.4 Кореляційні зв'язки високої мотивації досягнення успіху при 0,01%-му рівні значимості

Кореляційний аналіз засвідчив, що висока мотивація досягнення успіху, за рівнем значущості 0,01 має прямий зв'язок з: настирливістю ($r=0,289$), це означає, що вони вміють відстоювати власну життєву позицію, та обернений зв'язок з почуттям провини ($r= -0,295$), що свідчить про те, що ризикованим особам дане відчуття нехарактерне. (див. Рис. 2.2.4.).

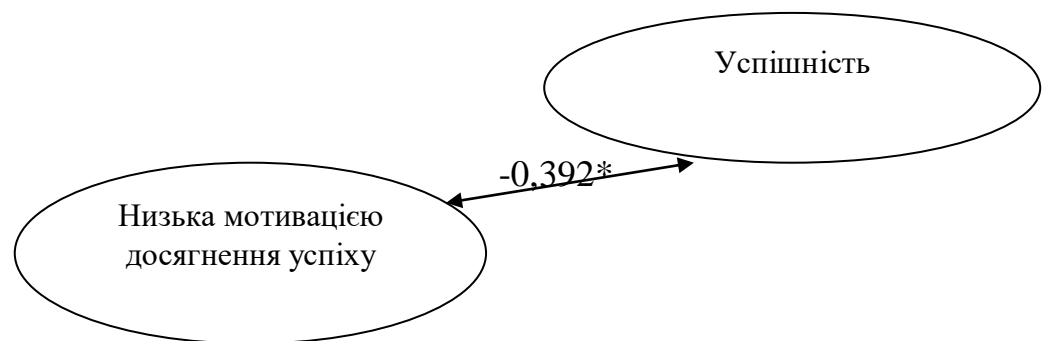

Рис.2.2.5 Кореляційні зв'язки низької мотивації досягнення успіху при 0,01%-му рівні значимості

Кореляційний аналіз засвідчив, що низька мотивація досягнення успіху має непрямий зв'язок з успішністю у навчання ($r=-0,392$). Це підтверджує

наше припущення про те, що висока мотивація досягнення успіху підвищує успішність у професійно-екстремальній діяльності.

Висновки до другого розділу

Критерієм готовності до діяльності в екстремальних умовах було визначено мотивація до досягнення успіху. На основі цього критерієм виділено дві групи: з низькою мотивацією до досягнення успіху – 38,18% респондентів та високою мотивацією до досягнення успіху – 61,82% респондентів.

Виявлено відмінності у особистісних характеристиках високої та низької мотивації досягнення успіху. Найбільш характерними захисними механізмами для осіб з високим рівнем мотивації до досягнення успіху є регресія, витіснення та раціоналізація; для осіб з низькою мотивацією до досягнення успіху характерні заперечення реальності, проекція та раціоналізація. Респонденти з високою мотивацією мають вищі показники настирливості та самоконтролю.

Для групи з високим рівнем мотивації до досягнення успіху характерні види агресивної поведінки, такі як: вербальна агресія, роздратування, підозріливість, при цьому агресія в основному є відкритого типу та виливається на інших. Особам з низьким рівнем мотивації до досягнення успіху притаманні: непряма агресія, негативізм та почуття провини, при цьому агресія носить більше захисний характер та спрямована не лише на інших, а і на себе.

За допомогою кореляційного аналізу виявлені прямі кореляційні зв'язки «високої мотивації до досягнення успіху» з раціоналізацією, настирливістю, витісненням та непрямою – з реактивним утворенням та почуттям провини. Низька мотивація до досягнення успіху має прямі зв'язки з фізичною та вербальною агресією, роздратуванням; має обернені зв'язки з раціоналізацією та з успішністю у навчанні. Це підтверджує наше припущення про те, що мотивація до досягнення успіху як особистісна риса підвищує успішність у професійно-екстремальній діяльності.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ В КОНЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО КУРСУ «ТРЕНІНГ МОТИВАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ».

3.1. Методика організації та проведення формуючого експерименту

Експериментальна перевірка ефективності формування мотиваційної готовності психолога щодо професійної діяльності в надзвичайних умовах здійснювалася в процесі здійснення професійної підготовки у закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання під викладання спеціалізованого навчального курсу «Тренінг готовності до діяльності в надзвичайних ситуаціях».

Для проведення експерименту нами було відібрано як експериментальні так і контрольні групи з орієнтовно однаковим складом та вихідним ступенем готовності до ризику. Згалом у формуючому експерименті прийняли участь 30 студентів III курсу (15 – експериментальна та 15 – контрольна групи). Організаційно алгоритм експериментального дослідження передбачав послідовне проходження 3-х етапів, а саме: констатувального, формувального й підсумкового. В експериментальній групі в контексті вивчення дисципліни реалізовувались обґрунтовані педагогічні умови формування готовності до екстремальної діяльності психологів, у контрольній групі навчання реалізовувалося з використанням традиційних методик. Усі інші умови, котрі б могли вплинути на готовність до діяльності в особливих умовах, ми намагалися зрівноважити. Заняття проводились з викладачем, а магістр проводив експериментальні дослідження і приймав участь у розробці і впровадженні тренінгових технологій.

Розроблена цільова програма спрямовувалась на реалізацію основних принципів активізації пізнавальної діяльності студентів у процесі вивчення

спеціальної дисципліни, якими, на наш погляд, є: модульність, проблемність, інформативність, варіативність, паритетність, контекстність.

Відповідно до принципів модульності, навчання було побудовано за окремими практичними вузлами-модулями задля досягнення цілком конкретної дидактичної мети. Дотримання принципу проблемності забезпечувалося шляхом постановки й вирішення проблем професійно-екстремальної діяльності, що сприяли активізації особистісного потенціалу студентів. Реалізація принципу проблемності сприяла розвитку творчих інтересів студентів, що в свою чергу спонукало їх до активного самостійного і колективного пошуку нових рішень. Принцип інформативності полягає в компонуванні навчального матеріалу за допомогою різних психотерапевтичних технік. Принцип варіативності передбачав об'єднання тем у блоки таким чином, щоб забезпечити найвищий рівень формування особистісної готовності до діяльності у екстремальних умовах. Принцип паритетності полягав у побудові навчальної взаємодії викладача і студентів на основі суб'єкт-об'єктних відносин, що створює позитивний психологічний клімат у групі. Принцип контекстності полягав у забезпеченні адекватності навчально-пізнавальної діяльності студентів соціальному та предметному змісту їх майбутньої професійно-екстремальної діяльності. Адекватність забезпечувалась шляхом використання різних методів активного навчання: аналізу конкретних ситуацій, розв'язання професійних завдань, інсценізація, ділові ігри, дискусії та ін.

Нами розроблений та апробований спеціалізованого навчального курсу «Тренінг мотиваційної готовності до діяльності в надзвичайних ситуаціях», який представлений у (додатку В). Мета: за допомогою розвитку самоконтролю та стресостійкості формувати готовність психологів до професійно-екстремальної діяльності.

Завдання:

- 1) формування мотиваційної готовності до діяльності в екстремальних умовах;
- 2) підвищення рівня стресостійкості;
- 4) підвищення здатності до швидкого реагування на надзвичайні ситуації;
- 5) розвивати навички самоконтролю та позитивного ставлення до себе та до інших.

Кількість занять: розроблено 10 занять розрахованих на 2,5 тижня, чотири заняття в тиждень тривалістю 2 год. В загальному курс розрахований на 20 годин. Навчальний курс складається з чотирьох блоків.

Першим блоком є діагностичний: котрий є спрямованим на дослідженні запитів клієнта, формулювання наявної у клієнта психологічної проблеми, позиціонування гіпотез щодо причини наявної проблеми, проведення комплексної психологічної діагностики особистості, визначення детермінант, котрі є пов'язаними із зазначеною проблемою чи зумовлюють її прояв, розроблення основної програми стосовно психологічної корекції із врахуванням усіх зазначених детермінант та вимог.

Другим блоком є мотиваційний: котрий сприяє формуванню адекватного відношення до власної проблеми, та способів і методів проведення психокорекції; можливість переформулювання наявного запиту, цілі психологічної корекції, створенню активних настановок особистості на здійснення психокорекційної роботи, формування у клієнта мотиву самопізнання й самовдосконалення, усвідомленням клієнтом себе як суб'єкта саморозвитку.

Третій блок – корекційний: Реалізація психокорекційної програми, яка супроводжується падіннями і злетами, уповільненням і прискоренням руху, нагромадженням та інсайтом.

Четвертий блок – завершальний: набуття нових навиків, реалізація їх у повсякденному житті тощо.

Кількість учасників: 12–16 осіб,

Вік: юнацький, 17–18 років

Цільова група: «формальна група».

Методи використані в роботі:

- 1) «мозковий штурм»;
- 2) дискусія;
- 3) рольова гра;
- 4) обговорення;
- 5) релаксація;
- 6) рефлексія;
- 7) арт–терапевтичні методи.

Діагностичні методи:

- 1) спостереження;
- 2) тест;
- 3) інтерв'ювання.

Необхідні матеріали: папір, ручки, кольорові олівці, м'яч, стікери, запис релаксаційної музики, природні матеріали, кольоровий папір, клей.

Таблиця 3.1.1

Структура спецкурсу

№ заняття	Мета заняття	Вправи
Діагностичний блок		
Заняття 1	Знайомство учасників групи. Прийняття правил роботи в групі. Оцінка власної стресостійкості.	Вправа. «Прийняття правил роботи в групі» Вправа «Це моє ім'я» Вправа: «Рекламний ролик» Тест–опитування на виявлення стресостійкості Вправа. «Рефлексія заняття»
Заняття 2	Формування	Вправа «Знайомство»

	об'єднаності в колективі. Визначення індивідуальної стресостійкості організму.	Вправа «Друкарська машинка» Вправа «Коло довіри» Вправа «Визначення індивідуальної стресостійкості організму» Вправа «Усмішка по колу»
Заняття 3	Виявлення учасників тренінгової групи щодо самого себе, створення умов, покликаних кращому розкриттю. Визначення сили та лабільності нервової системи.	Вправа «Павутинка» Вправа «Знайди схожого» Вправа «Мій герб» Вправа «Теплінг тест» Вправа «Продовж речення» Вправа «Побажання для себе і для сусіда»
Мотиваційний блок		
Заняття 4	Надати загальні уявлення про стрес	Вправа «Мій настрій» Вступне слово тренера Вправа «Очікування» Правила групи Вправа «Мозковий штурм» Вправа «Дерево» Вправа «Антистресова релаксація» Вправа «Побажання для себе і для сусіда»
Заняття 5	Привернути увагу учасників до власного внутрішнього стану, з'ясувати основні стрес-фактори.	Вправа «Спокійний танок» Інформаційне повідомлення «Що ви знаєте про стрес?» Вправа «Я переживаю стрес, коли...» Вправа-мозковий штурм «Способи

		саморегуляції в ситуації стресу» Психологічні рекомендації для зменшення ймовірності виникнення стресів. Рекомендації «Як зберегти нервову систему і підвищити стесостійкість» Вправа «Коло зворотного зв'язку» Вправа «Ліпимо вареники»
Корекційний блок		
Заняття 6	Навчитися долати свій стрес.	Вправа «Привітання» Вправа «Намалюйте свій стрес» Вправа «Видихання стресу» Вправа «Кінг–Конг»
Заняття 7	Знайти свій засіб виходу зі стресу.	Вправа «Корзина очікувань» Вправа «Шкідливі поради» Вправа «Гармонія» Вправа «Циклічна вправа» Вправа «Квітка доброти» Вправа «Усмішка по колу»
Заняття 8	Допомогти знайти оптимальні засоби виходу зі стресових ситуацій.	Вправа «Мій настрій» Вправа «Як позбавитись стресу?» Вправа «Склянка» Вправа «Ароматерапія» Вправа «Рукоштовання»
Завершальний блок		
Заняття 9	Формування прийомів	Вправа «Коллективний аутотренінг»

	релаксації. підведення підсумків занять	Вправа-мозковий штурм «Способи саморегуляції в ситуації стресу» Вправа 3. «Спокійний танок» Вправа «Рефлексія» Вправа «Аромотерапія»
Заняття 10	Підвести підсумки занять. прощання з групою	Вправа «Антистресова релаксація» Вправа «Рефлексія» Вправа «Квітка доброти» Вправа «Коло зворотного зв'язку» Вправа «Рукоштовання»

3.2. Аналіз результатів формуючого експерименту

З метою визначення ефективності спецкурсу ми проводили формуючий експеримент. Для цього було зроблено два зрізи (до проведення тренінгу та після) за методиками: Калермана-Плущика «Дослідження захисних психологічних механізмів особистості», тесту А. Басса–А. Даркі «Визначення структурних компонентів агресії особистості», методики Т.Елерса «Діагностика мотивації досягнення успіху», методики Ейдмана «Визначення рівня вольової саморегуляції», та визначення успішності у навчанні.

Заняття з експериментальною групою включало в себе 10 зустрічей за тренінгом, який наведено у (додатку В). Після його завершення проведено повторну психодіагностику індивідуально-психологічних рис особистості.

Проаналізуємо зрушення, які відбулися після проведення курсу, в мотиваційній готовності обстежуваних, адже саме мотивація до досягнення успіху в кінцевому рахунку визначає успішність у професійно-екстремальній діяльності.

Результати діагностування динаміки схильності до ризику студентів контрольної і експериментальної груп представлені в таблиці 3.2.1

Таблиця 3.2..1

Динаміка готовності до ризику у студентів контрольних і експериментальних груп

Рівні мотивації до досягнення успіху	Експериментальна група (n=15)		Контрольна група (n=15)	
	1 зріз	2 зріз	1 зріз	2 зріз
Високий	20,7%	45,7%	21,9%	26%
Середній	31,5%	41,3%	28,1%	32,3%
Низький	47,8%	13%	50%	41,7%)

Одержані нами результати засвідчують, що у експериментальних групах, на відмінність від контрольних, значно збільшилась кількість здобувачів вищої освіти з високим і середнім рівнями мотивації до досягнення успіху до екстремальної діяльності. Одночасно зменшилось число студентів, яким притаманний низький рівень мотивації до досягнення успіху до ризику (з 47,8% до 13%). Використання непараметричного критерію Вілкоксона підтвердило статистичну вірогідність зазначених змін ($\alpha=0,05$).

У контрольних групах за час проведення експериментального дослідження теж відбулися певні зміни в кількості студентів з різними рівнями мотивації до досягнення успіху, однак вони відносно не значні та не досягають ступеня статистичної значущості. Це надає нам підстави стверджувати про те, що основним фактором позитивної динаміки рівнів мотивації до досягнення успіху діяльності в екстремальних умовах експериментальних груп є впроваджені в процесі формуючого експерименту

психолого-педагогічні умови формування стресостійкості, яка піднімає рівень мотивації.

Аналізуючи результати формуючого експерименту, ми звертали увагу також на підвищення успішності у навчанні. Для цього використовувався метод експертних оцінок, де експертами виступили викладачі, які оцінювали набуті знання, вміння та навички в процесі вивчення спеціалізованого курсу. Максимально можлива кількість балів, якою міг бути оцінений успішність вивчення дисципліни, становила 50. Експертна оцінка студентів за визначеними показниками дала можливість виділити три рівні сформованості компонента успішності у професійно-екстремальній діяльності: високий рівень мали студенти, коефіцієнт успішності яких які перебував у межах 1 – 0,75; середній рівень – 0,74 – 0,26; низький рівень – 0,25 – 0.

Результати експертних оцінок сформованості професійних вмінь та навичок експериментальної та контрольної групи представлені на рис. 3.2.1.

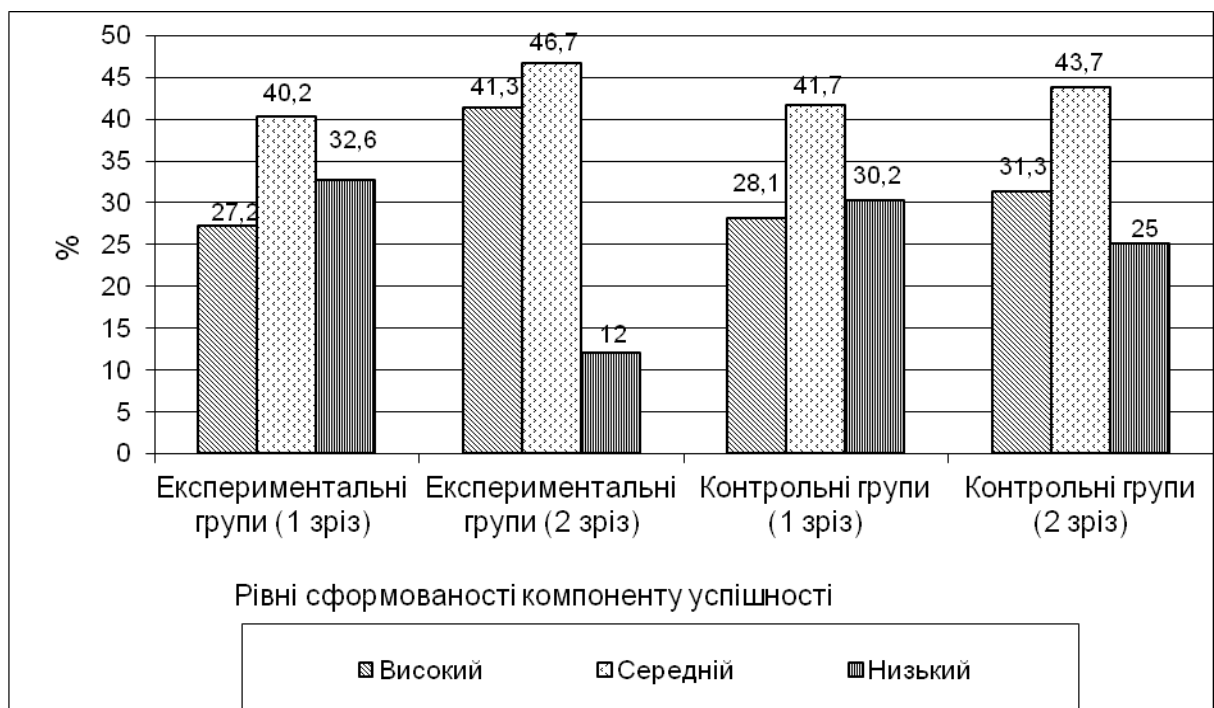

Рис. 3.2.1. Експертна оцінка рівнів сформованості компоненту успішності експериментальних і контрольних груп (у %)

У студентів експериментальних груп експерти відзначили розвиток знань та вмінь, що визначають мотивацію до досягнення успіху. Якщо під час першого зрізу високий рівень сформованості знань та навичок фіксувався у 27,2% студентів, то під час другого зрізу їх кількість зросла до 41,3%. Водночас зменшився відсоток студентів з низьким рівнем сформованості професійних якостей, з 32,6% до 12%. Експертні оцінки засвідчили посилення таких особистісних якостей курсантів експериментальних груп, як самоконтроль, рефлексивність, самокритичність, впевненість у собі, ініціативність. У контрольних групах рівень розвитку знань та навичок професійно-екстремальної діяльності практично не змінився.

Проаналізуємо більш докладно, які зміни відбулися в особистісних якостях студентів експериментальної і контрольної груп. При обрахуванні змін нами було використано критерій Вілкоксона Z, позаяк кількість вибірки незначна та вона перейшла до категорії залежних. Обрахування здійснювалося шляхом використання програмного забезпечення SPSS-11. Результати змін відображено у таблиці (див.табл. 3.2.2.).

Таблиця 3.2.2.

Результати дослідження індивідуальних особливостей в експериментальній та контрольній групах після тренінгу

		Експериментальна група	Контрольна група
Загальна шкала	t	0,29	0,22
	p	0,483	0,157
Настирливість	t	0,45	0,18
	p	0,85	0,16
Негативізм	t	-0,85	0,11
	p	0,19	0,036
Фізична агресія	t	0,35	0,21
	p	0,125	0,254
Вербальна агресія	t	0,25	0,1
	p	0,112	0,036
Непряма агресія	t	-0,95	0,38
	p	0,424	0,289
Самоконтроль	t	0,19	0,10
	p	0,046	0,176
Роздратування	t	-0,747	0,122

	p	0,313	0,340
Підозрілість	t	0,29	1,57
	p	0,145	0,040
Успішність	t	0,153	0,103
	p	0,427	0,420
Почуття провини	t	0,62	0,31
	p	0,483	0,440
Індекс агресивності	t	-0,25	-0,27
	p	0,033	0,09
Образа	t	0,137	0,122
	p	0,413	0,240
Реактивне утворення	t	0,28	0,28
	p	0,041	0,039
Заперечення реальності	t	0,360	0,40
	p	0,057	0,09
Проекція	t	0,47	0,22
	p	0,403	0,367
Регресія	t	0,49	0,34
	p	0,343	0,334
Компенсація	t	-0,360	-0,31
	p	0,31	0,19
Заміна	t	0,38	0,29
	p	0,051	0,038
Індекс ворожості	t	0,22	1,55
	p	0,09	0,340
Витіснення	t	0,36	0,22
	p	0,402	0,367
Раціоналізація	t	1,48	0,39
	p	0,043	0,034

Отже, за результатами дослідження індивідуальний властивостей після спеціалізованого курсу можна визначити наступне:

- суттєвих змін у показниках: настирливість, фізична агресія, вербальна агресія, самоконтроль, підозрілість, успішність, індекс агресивності, індекс ворожості, образа, реактивне утворення, заперечення реальності, регресія, компенсація, раціоналізація, витіснення, заміна не відбулось;

- існують незначні зміни щодо таких чинників як: негативізм, непряма агресія, почуття провини, роздратування.

Спостерігається зменшення опозиційної форми поведінки «негативізм», це означає що послаблюється спротив керівництву, правилам, законам, які розвиваються внаслідок неприйняття себе і оточуючих. Також

спостерігаємо зменшення показника «роздратування», що свідчить про зниження при найменшому збудженні різкості та грубості. Спостерігається зниження рівня «непрямої агресії», яка, в свою чергу, використовує непрямі шляхи спрямовані проти інших осіб: плітки, жарти, вияви вибуху гніву (крик, тупання ногою). Підвищується показник «успішність», що свідчить, що особи за результатами повторного тестування, вже менше уникають екстремальних ситуацій, можуть ризикувати. Також більш детально аналізують ситуації і приймають вірні рішення, що свідчить про зменшення допустимості помилок. Також змінився показник критерію «почуття провини», що свідчить про зниження дій та ставлення як до себе так і до оточуючих, котрі діють з переконання, що є дуже поганою людиною.

Висновок до третього розділу.

Розроблений та апробований спеціальний навчальний курс «Тренінг готовності до діяльності в надзвичайних ситуаціях». Отримані результати дають підстави стверджувати, що його реалізація у процесі фахової підготовки сприяє формуванню мотивації психологів до діяльності в досягнення успіху. Також спостерігалися певні позитивні зміни у деяких особистісних характеристиках досліджуваних (зниження агресивності, негативізму, почуття провини), що підтвердило ефективність даного спецкурсу. У контрольній групі зміни також відбулися, водночас вони мають незначущий характер та не сягають ступня статистичної значущості ($p > 0,05$). Можемо припустити, що вони є пов'язаними з віковим розвитком та загальним зростом професійної зрілості здобувачів вищої освіти у процесі фахової підготовки.

Таким чином, результати експериментального дослідження засвідчили ефективність формування мотиваційної готовності психологів до діяльності у екстремальних ситуаціях в контексті фахової підготовки та підтвердили істинність нами сформульованої гіпотези.

ВИСНОВКИ

Професійна підготовка – це система соціально–психологічних, педагогічних і психофізіологічних заходів, спрямованих на формування особистісної готовності спеціаліста до професійно-екстремальної діяльності. В процесі професійної підготовки виділяються: загально-теоретична, спеціально-теоретична, професійно-екстремальна підготовки. В дану систему входять: психодіагностичні заходи з метою прогнозування адаптаційних можливостей спеціаліста до даного виду діяльності; педагогічні заходи з метою навчання вмінь та навичок професійної діяльності; психокорекційні та психопрофілактичні заходи з метою нівелювання негативних чинників діяльності.

Критерієм готовності до діяльності в екстремальних умовах було визначено мотивація до досягнення успіху. На основі цього критерієм виділено дві групи: з низькою мотивацією до досягнення успіху – 38,18% респондентів та високою мотивацією до досягнення успіху – 61,82% респондентів.

Виявлено відмінності у особистісних характеристиках високої та низької мотивації до досягнення успіху. Найбільш характерними захисними механізмами для осіб з високим рівнем мотивації до досягнення успіху є регресія, витіснення та раціоналізація; для осіб з низькою мотивацією до досягнення успіху характерні заперечення реальності, проекція та раціоналізація. Респонденти з високою мотивацією мають вищі показники настирливості та самоконтролю.

Для групи з високим рівнем мотивації до досягнення успіху характерні види агресивної поведінки, такі як: вербальна агресія, роздратування, підозріливість, при цьому агресія в основному є відкритого типу та виливається на інших. Особам з низьким рівнем мотивації до досягнення успіху притаманні: непрямая агресія, негативізм та почуття провини, при цьому агресія носить більше захисний характер та спрямована не лише на інших, а і на себе.

За допомогою кореляційного аналізу виявлені прямі кореляційні зв'язки «високої мотивації до досягнення успіху» з раціоналізацією, настирливістю, витісненням та непрямі – з реактивним утворенням та почуттям провини. Низька мотивація до досягнення успіху має прямі зв'язки з фізичною та вербальною агресією, роздратуванням; має обернені зв'язки з раціоналізацією та з успішністю у навчанні. Це підтверджує наше припущення про те, що мотивація до досягнення успіху як особистісна риса підвищує успішність у професійно-екстремальній діяльності.

Розроблений та апробований спеціальний навчальний курс «Тренінг мотиваційної готовності до діяльності в надзвичайних ситуаціях». Одержані нами результати надають підстави висувати про те, що його реалізація у процесі фахової підготовки сприяє формуванню мотиваційної спрямованості практичних психологів до діяльності в надзвичайних ситуаціях. На противагу від експериментальної групи, у контрольних групах не відбулося значних зрушень у рівнях мотивації щодо досягнення успіху. Також спостерігалися певні позитивні зміни у деяких особистісних характеристиках досліджуваних (зниження агресивності, негативізму, почуття провини), що підтвердило ефективність даного спецкурсу. У контрольній групі зміни також відбулися, проте їм є притаманний незначний характер та не сягають ступеня статистичної значущості ($p > 0,05$). Можемо припустити, що вони є пов'язаними з віковим розвитком та загальним зростом професійної зрілості здобувачів вищої освіти у процесі фахової підготовки.

Таким чином, результати експериментального дослідження засвідчили необхідність підготовки психологів до конструктивної поведінки у екстремальних ситуаціях в контексті фахової підготовки та підтвердили істинність нами сформульованої гіпотези.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артем'єв В.О. Оптимізація навчально-методичного забезпечення підготовки поліцейських : пропозиції та рек. за результатами проведення круглого столу (16 груд. 2016 р., м. Харків) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. спец. фіз. підготовки. Харків : ХНУВС, 2017. 16 с
2. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ – Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.
3. Андросюк В. Г. Юридична психологія : Підруч. для студ. Нац. акад. внутр. справ України. К. : Ін Юре, 2020. 351 с.
4. Анн Л.Ф. Психологічний тренінг з підлітками. К: Ніка–Центр, 2016. 57 с.
5. Барко В. В., Барко В. І., Остапович В. П., Концептуальні засади професійно-психологічного тренінгу «Збереження психологічного здоров'я поліцейських Національної поліції України». *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 104–109.
6. Боделан О.Р Психологічне забезпечення адаптації дітей шестирічного віку до навчальної діяльності: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2000. 24 с.
7. Бикова О.В. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ін-т вищ. освіти АПН України. К., 2001. 21 с.
8. Бітхтіна Л.Д. Готовність до дій в екстремальних ситуаціях військових // Питання психології. 2015. №11. с. 41 - 47.
9. Бочелюк В.Й. Психологічна готовність до управлінської діяльності в умовах проблемної ситуації // Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно–технічної еліти: Зб. наук. праць. Харків, 2023. – Вип. 1 (5). С. 351–357.

10. Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С. Військова психологія і педагогіка: Посібник. Львів: Вид-во «Сполом», 2003. 624с.
11. Воробйова І.Ю. Психологічне забезпечення діяльності працівників ОВС в умовах вияву соціально небезпечної поведінки натовпу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 «Юридична психологія» Київ, 2019. 20 с
12. Кудерміна О.І., Медведєв В. С., Горбенко Д. А. Психологічна служба правоохоронних органів України : [Текст] навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 188 с.
13. Горбань Г. О. Модель соціально-психологічного забезпечення процесів прийняття управлінських рішень у соціальних системах. Вісник Одеського національного університету. Психологія. 2022. 2 Т. 17, Вип. 9. С. 61-73.
14. Кудерміна О. І., Казміренко Л. І., Власенко С.Б. Соціальна психологія. Київ: НАВС. 2020. 243 с.
15. Горелов І.Ю. Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально–силового впливу: автореф. Дис... Канд. Психол. Наук: 19.00.09 / Ун–т цив. Захисту України. Х., 2015. 19 с.
16. Горностай П. П. Консультативна психологія: Теорія і практика проблемного підходу. Київ : Ника-Центр, 2018. 400 с.
17. Горностай П. П. , Коробанова О. Л. Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 244 с
18. Горностай П. П. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення: монографія. К. Міленіум, 2014. 252 с.
19. В Крикун, В Осьодло, С Мотика Методологічні підходи до проєктування інтелектуальної адаптивної системи іншомовної підготовки військовослужбовців ЗС України. Військова освіта, 2023. С.143-156.
20. Кокун О.М., Мороз В.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за

контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження : метод. Посіб. К. : 7БЦ, 2021. 170 с.

21. Матюхіна Н.П., Битяк Ю.П., Федчишин С.А. Публічна служба: посіб. Для підгот. До іспиту. За заг. Ред. Н. П. Матюхіної. Харків : Право, 2018. 260 с.

22. Koval M. S., Hipters Z. V., Kusiya M. I. Problems of application of andragogical principles of students' education (Проблеми застосування андрагогічних принципів навчання студентів). The Unity Of Science : International scientific professional periodical journal. December 2019 – January 2020. Czech Republic, Prague ; Vienna, Austria, 2020, P. 38–41.

23. Мачинська Н., Комарова Ю. Упровадження інноваційних технологій навчання у вищій школі // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. 2015. № 1. С. 240-246

24. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: монографія. К.: ПП «Золоті ворота», 2012. 463 с.

25. Журавльов В. В. Морально-психологічне забезпечення несення служби прикордонними нарядами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 20.02.02 «Військова педагогіка та психологія» / В.В. Журавльов. – Хмельницький, 2001. – 18 с.

26. Журавська Л. М. Соціально–психологічна психокорекційна програма: розвиток якостей особистості працівників. К., 2006. 312 с

27. Сірко Р. Підготовка психологів до екстремальних умов діяльності у спеціалізованих вищих навчальних закладах / Життєтворчість та життєдіяльність особистості в особливих умовах. Колективна монографія. За наук.ред. М.М.Козяра. Львів: СПОЛОМ, 2018. С. 219 - 242.

28. Сірко Р. І. Професійна підготовка майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в екстремальних умовах:

- монографія / Держ. служба України з надзвичайних ситуацій; Львів. держ. ун-т безпеки життєдіяльності. Львів : ГАЛИЧ-ПРЕС, 2017. 479 с.
29. Козяр М. М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності в надзвичайних ситуаціях. Львів : СПОЛОМ, 2019. 376 с.
30. Казміренко Л. І. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Частина VI. Психологічна підтримка оперативно-службової діяльності кримінальної міліції : навч.-метод. посіб. за заг. ред. Є. М. Моїсеєва. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2017. 192 с.
31. Керницький О. М. Теоретичний аналіз проблеми формування психологічної готовності курсантів–льотчиків до військово–професійної діяльності // Військова освіта: Зб. наук. пр. 2023. № 14. С. 50–59.
32. Кокун О. М. Зміст, складові та компоненти психологічної готовності військовослужбовців до виконання миротворчих операцій // Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях: Матер. Міжрегіонального наукового семінару (Київ, 25 березня 2020 р.) / Мін–во оборони України / Національний університет оборони України. К.: НУОУ, 2020. С. 147 – 149.
33. Козяр М. М. Професійна підготовка до діяльності в екстремальних умовах. Навчальний посібник. Львів: ЛДУ БЖД, 2009. 220с.
34. Коваль І. С. Теоретичні аспекти психологічної готовності майбутніх рятувальників до діяльності в екстремальних умовах // Педагогіка і психологія професійної освіти, науково-методичний журнал. 2019. №5 С. 184-192.
35. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. К.: Ніка-Центр, 2006. 580с.

36. Коваль М. С. Система професійної підготовки майбутніх працівників ДСНС України в інформаційно-освітньому середовищі закладу вищої освіти : монографія. Львів : ПАІС, 2019. 544 с.
37. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ніка–центр, 2006. 580 с.
38. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. Навчальний посібник з грифом Міністерства освіти. (Перевидання). К.: Ніка-Центр, 2019. 340с.
39. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. К. : Ніка-Центр, 2007. 432 с.
40. Козяр М., Руденко Л., Коваль М., Литвин А. Методологічні підходи до формування комунікативних якостей у майбутніх фахівців цивільного захисту. *Nauka, edukacja, wychowanie i praca : księga jubileuszowa dedykowana Franciszkowi Szloskowi / Red. N. Nyczkało, J. Kunikowski, G. Wierzbicki. Warszawa Siedlce, 2018. S. 217–231.*
41. Ващенко І. В. The Peculiarities of the Correction of Psychomotor Disorders of Patients with Ischemic Stroke: the Psychological Aspect *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». 2021. №53 с. 284-305.*
42. Ващенко І. В. Особистість і життєві ситуації у концептуальному просторі психологічної науки. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». 2019. №46 с. 59-87.*
43. Маклаков О. Г. Особистісний адаптаційний потенціал: його мобілізація та прогнозування в екстремальних умовах // *Психологічний журнал. Т. 22. 2001. №1. С. 49 - 97.*
44. Малкіна-Пих І. Г. Екстремальні ситуації: довідник практичного психолога. Київ: Ніка-Прес, 2021. 284 с.
45. Матохнюк Л. О. Формування психологічної готовності майбутніх інженерів–прикордонників до професійної діяльності: Автореф. дис...

- канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б.Хмельницького. Хмельниц., 2006. 20 с.
46. Магомет-Емінов М. Ш. Екстремальна психологія. Т. 2. Від психічної травми до трансформації. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 576 с.
47. Москаленко А. П. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене К.: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
48. Молотай В. А. Формування психологічної готовності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України до діяльності по охороні громадського порядку: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б.Хмельницького. Хмельниц., 2006. 20 с.
49. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ: Навчально-методичний посібник / За ред. Г.П. Воробйова. Львів: АСВ, 2012. 430 с.
50. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: Підручник / за заг.ред. В.П.Садкового. Х.:УЦЗУ. 2009. 244с.
- 51.Платонов І. В. Структура психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності // Психологія. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. Вип. 11. С. 320–326..
52. Потапчук Є. М., Василенко О. М. Основи психолого-педагогічних досліджень : навч. посібник. Хмельницький : ХНУ, 2017. 160 с.
- 53.Психофізіологічне забезпечення готовності студентів до педагогічної діяльності: Монографія / за ред. О.М. Кокуна. К.: Педагогічна думка, 2018. 296 с.
54. Кришталь М. А. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: навчальний посібник. Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, 2011. 226 с.

55. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Вид-во Національної академії ДПСУ, 2004. 323 с.
56. Коваль М. С. Концепція підготовки майбутніх офіцерів служби цивільного захисту у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Переяслав-Хмельницький, 31 травня 2019 р. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 47. С. 227–231.
57. Коваль М. С. Структура інформаційно-освітнього середовища закладу вищої освіти ДСНС України. Особистість в екстремальних умовах : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 17 травня 2019 р. Львів, 2019. С. 29–31.
58. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології: навчальний посібник. К.: Кондор. 278 с.
59. Розов В. І. Адаптивні здібності людини в умовах травматичного стресу // Соціальна психологія, 2021. № 3 (17). С. 108–120.
60. Розов В. І. Психологічна підготовка до діяльності в умовах професійного стресу. К.: ХНУВС, 2021. 93 с.
61. Сірко Р. І. Практичні аспекти підготовки психологів вищих навчальних закладів до діяльності в особливих умовах // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 14, Частина II – Х.: НУЦЗУ, 2013. – С. 337-345.
62. Руденко Л., Коваль М., Литвин А. Методологічні підходи до формування комунікативних якостей у майбутніх фахівців цивільного захисту. Nauka, edukacja, wychowanie i praca : księga jubileuszowa dedykowana Franciszkowi Szloskowi / Red. N. Nyczkało, J. Kunikowski, G. Wierzbicki. Warszawa Siedlce, 2018. S. 217–231.
63. Потапчук Є. М., Василенко О. М. Основи психолого-педагогічних досліджень : навч. посібник. Хмельницький : ХНУ, 2017. 160 с.

64. Ларіонов С. О., Гончарова Г. В. Система ставлень особистості: теоретичні аспекти дослідження // Право і безпека : науковий журнал. Харків: ХНУВС, 2017. № 1 (64). С. 130-134.
65. Ларіонов С.О. Харківська школа юридичної психології: становлення і сучасність // Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917-2017 рр.) : зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листопада 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. - С. 191-193
66. Тимченко О. В. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології [Текст] : монографія. Том II. Х.: ФОП Панов А.В., 2022. 436 с.
67. Чайковський В. А. Самоактуалізація студентів з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору ВНЗ // Педагогіка і психологія професійної освіти. 2013. № 3. С. 181-190.
68. Черепехіна О. А. Рівні психологічної готовності психологів до професійної діяльності// Дні науки. 27–28 жовтня 2022. Збірник тез доповідей. Том 2. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2022. С. 315–316.
69. Екстремальна психологія: Підручник / За заг.ред. проф.. О.В.Тімченка К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. 502с.
70. Борисов О. О., Васильєва О. Г. Конструктивна та деструктивна поведінка мовців у діалозі Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2022 № 58